

KAZIMIERSKIE MIASTO ŻYDOWSKIE I JEGO ZABUDOWA W POŁOWIE XVII WIEKU W ŚWIETLE NIEKTÓRYCH PRZEKAZÓW ŹRÓDŁOWYCH

CEL I PODSTAWY OPRACOWANIA

Niniejszy artykuł oparty jest na niepublikowanym opracowaniu wykonanym przez autora dla Oddziału Dziejów i Kultury Żydów Muzeum Historycznego Miasta Krakowa¹. Podstawą rekonstrukcji jest zestawienie źródeł pisanych z połowy XVII wieku z najstarszymi, dostatecznie dokładnymi przekazami planistycznymi, uwzględniono też wyniki badań architektonicznych. Metoda taka pozwala na znacznie dokładniejsze niż dotąd ukazanie rozmieszczenia i funkcji zabudowy oraz na prześledzenie związków pomiędzy statusem mieszkańców a charakterem zabudowy mieszkalnej w różnych częściach Miasta Żydowskiego.

Wybór epoki – połowy XVII wieku – ma uzasadnienie zarówno obiektywne w rozwoju przestrzennym i kulturowym, jak subiektywne – w postaci zachowanego materiału źródłowego.

Połowa XVII wieku – to z jednej strony szczyt rozwoju urbanistycznego i architektonicznego Miasta Żydowskiego, z drugiej zaś początek okresu, w którym wysokiej kulturze duchowej i materialnej towarzyszyła już pewna stagnacja, zapowiadająca upadek, jaki przyniosły klęski następujące po „potopie” szwedzkim. Jak wiadomo, w wyniku transakcji z roku 1608 Miasto Żydowskie osiągnęło swe ostateczne granice, które przetrwały bez zmian do jego likwidacji w XIX wieku. W ciągu 1. poł. XVII stulecia powstawały ostatnie nowożytnie synagogi, będące fundacjami prywatnymi (*Na Górcie, Bociana, Ajzyka*) i gminnymi (*Kupa*, czyli *Szpitalna*), zaś pozyskany teren został zabudowany.

Źródła pisane dotyczące zabudowy Miasta Żydowskiego i jej właścicieli są znacznie uboższe, niż dla chrześcijańskiej części Kazimierza, nie mówiąc o Krakowie. Dysponujemy tylko trzema pełnymi spisami posesji, określającymi rodzaj zabudowy i imiona właścicieli. Są to: *Rewizya i Konotacya Domów i Kamienic w Mieście Żydowskim na Kazimierzu przy Krakowie roku 1653 (...) odprawiona z powodu poboru dymowego* (znana z odpisu sporządzonego przez Żegotę Paulego)², *Konskrypcya Kamienic y Do-*

*mów w Mieście Żydowskim dnia 30 miesiąca czerwca R. P. 1783 spisana (...)*³ oraz *Specyfikacya Domów w Mieście Żydowskim przy Krakowie na Kazimierzu stojącym znaydujących się spisana (...)*⁴, nie datowana, lecz zawierająca informacje podobne do *Konskrypcyi*, pochodząca z około 1780 r. Ubóstwo tych materiałów – podstawowych dla rekonstrukcji dawnej zabudowy i dawnych stanów własnościowych – wynika ze specyficznej sytuacji prawnej Miasta Żydowskiego, które rozliczało się z czynszów globalnie, bez udziału poborców podatkowych, opracowujących co kilka lat spisy właścicieli i posesji dla części chrześcijańskiej. Trzy zachowane spisy – z których dwa ostatnie powstały w dobie działania Komisji Dobrego Porządku i zapewne nie bez związku z jej pracami – były złamaniem tej zasady.

Kolejność wyszczególniania posesji we wszystkich trzech spisach – a także w opisie do planu *Senackiego* z początku XIX w. – jest podobna (zwłaszcza dla starszej części Miasta, w granicach sprzed roku 1608), co ogromnie ułatwia interpretację tych dokumentów. Autorzy spisów rozpoczęli swą „marszrutę” przy bramie Miasta Żydowskiego wzniesionej w poprzek ówczesnej ul. Żydowskiej (dzisiejszej Józefa), posuwając się wzdłuż południowej pierzei ulicy, w kierunku z zachodu na wschód, notując murowane domy (*kamienice*)⁵ zbudowane na terenie włączonym do Miasta Żydowskiego w wyniku umów z lat 1553-1554. W trakcie marszu autorzy obu spisów z końca XVIII w. skręcali na południe w rejon dzisiejszego pl. Bawół, rejestrując drewniane domy na terenach włączonych do Miasta Żydowskiego w 1583 r. Następnie mijano bożnicę (*Starą*) i nie istniejący dziś dom z bożnicą *Na Górcie* oraz posuwano się wzdłuż wschodniej pierzei dzisiejszej ul. Szerokiej (z południa na północ); jednym z „punktów orientacyjnych” dla badacza jest tu kolejna bożnica (*Bociana*). Po zarejestrowaniu murowanych w większości domów w pierzei oraz drewnianej zabudowy przy baszcie wyznaczającej północno-wschodni narożnik obwodu obronnego Kazimierza – skręcano wzdłuż krótkiej pierzei północnej. Z kolei – po wyszczególnieniu drewnianych domów przy murze cmentarza (*Remu*) skręcano wzdłuż pierzei zachodniej, posuwając się

1. Kazimierskie Miasto Żydowskie w połowie XVII wieku. Oznaczenia: I – mur obronny Kazimierza; II – ogrodzenie (z czasem mur) Miasta Żydowskiego od 1608 r.; III – brama Miasta Żydowskiego; IV – furtyki; V – zabudowa murowana (lokalizacja ustalona); VI – zabudowa murowana (lokalizacja hipotetyczna lub przybliżona); VII – zabudowa drewniana (lokalizacja ustalona); VIII – zabudowa drewniana (lokalizacja hipotetyczna lub przybliżona); IX – przybliżona sytuacja drewnianych domów w obrębie „gruntu Jordanowskiego”; X – możliwa sytuacja „kamienicy Jordanowskiej”; 25 – numer budynku wg spisu z 1653 r.; 25A – numer budynku wg wykazu z 1635 r.

Zabudowa w obrębie *area antiqua judaeorum* i terenu pozyskanego w 1583 r. według *Rewizyi* z 1653 r.: 1. kamienica Hana szklarza, 23. kamienice Izaaka Wiedeńczyka, 4. kamienica Lewkowicza, 5. kamienica Piesaka, 6. kamienica Possa, 7. kamienica szynkarza Józefa, 8. kamienica Abrahama Izraelowicza, 9. kamienica Salomona Herszla, 10. kamienica Mojżesza Andelsa, 11. kamienica Lewka Salomonowicza, 12. kamienica Szymona Chocza, 13. dom złotnika Dawida, 14. dom Jowla, 15. dom brukarza Jachyma, 16. dom rzeźnika Jozuego, 17. dom Juka, 18. dom Nachmana, 19. dom Hesela, 20. dom Aarona Rusina, 21. dom skrzypka Marka (względnie Marka Skrzypka?), 22. dom kuśnierza Izaaka, 23. bożnica *Stara* (obok „ratusz” – siedziba kahału), 24. kamienica Izaaka Mojżeszowicza [Jেকেlesa] z bożnicą *Na Górcie* na piętrze, 25. kamienica Mojżesza Moszela, 26. kamienica Samuela Doktora („Patavianusa”), 27. kamienica (Dawida Teodora) Kożuchowskiego, 28. kamienica Hana, 29. Kamienica Szyji „co piwo szynkuje”, 30. kamienica Mojżesza Izaakowicza Jেকেlesa, 31. kamienica Aarona Jakubowicza, 32. kamienica Łazarza Doktora, 33. domek przy bożnicy Bociana, 34. dom Janusa Pisarzowicza, 35. kamienica Salomonowiczów, 36. kamienica Salomona Włochowicza, 37. kamienica Marka Łazarzowicza, 38. kamienica Littmanów, 39. dom Mojżesza Reyzłowicza, 40. kamienica Szymona Omiecińskiego, 41. dom bakałarza Mojżesza, 42. kamienica sędziego żydowskiego Jelenia, 43. kamienica Marka Menkle, 44. dom Hesla Kraśnika, 45. dom Jelenia Mędlowicza, 46. dom Marka Izelsa (zapewne przyległy do *baszty*, w której *mieszka pięcioro*), 47. kamienica rabina i rektora jeshiby Jozuego ben Józefa, 48. kamienica Samuela Doktora („Patavianusa”), 49. kamienica Mojżesza Izaakowicza Jেকেlesa, 50. kamienica Bociana, 51. kamienica Salomona Melcz, 52. dom Kurników, 53. dom Chromego, 54. dom Jelenia Idelsa, 55. dom należący do bożnicy *Remu*, 56. bożnica *Remu*, 57. kamienica Janasa Kraśnika, 58. kamienica Dawida Fixela, 59. kamienica Janasa Chęcińskiego (wcześniej rabina krakowskiego Joela Sirkesa zwanego BaCh), 60. kamienica Aarona Żmigrodzkiego, 61. dom Marka Benedykta, 62. dom Jozuego Messerina, 63. kamienica Lewka Benkicza, 64. dom rzeźnika Łazarza, 65. dom Ferensa Smolera, 66. kamienica Jelenia Łazarzowicza, 67. kamienica celnika Abryza, 68. kamienica złotnika Janasa, 69–70. kamienice Dawida Zysela, 71. kamienica Jozuego Kożuchowskiego, 72. kamienica Kantorowicza, 73. kamienica Wolfa Mendla, 74. kamienica Cukiernikowa, 75. kamienica Jozuego Kożuchowskiego, 76. dom Lewka Wygderowicza, 77. kamienica rabina Noty, 78. kamienica Łazarza Fixela, 79. kamienica Salomona Gaby, 80. kamienica Izaaka Andelsa, 81. kamienica Łazarza Fayblowicza, 82. kamienica Faybla Łazarzowicza, 83. bożnica *Wysoka*, 84. kamienica Świetlikowska, 85. dom Samuela Mordysza, 86. plac pusty, 87. dom braci Lewka Mayzena i Józefa, 88. dom pusty, 89. dom Lewka Kraśnika, 90. dom Szymona czapnika, 91. dom Jozuego Wieprzyka, 92. dom Marka Krawca, 93. dom Jakuba Tanchorowicza, 94. dom Manesa Metuelesa, 95. Dom Wigdorowicza, 96. dom do drukarni [Nachuma Meiselsa?] należący, 97. kamienica w tyle drukarni, do niej należący, 98. dom Salomona Szytornowicza.

Zabudowa w obrębie *area nova judaeorum* według *Regestru* nabywców z 1635 r.: 1A. kamienica Wolfa Bocheńskiego, 2A. kamienica Banasza Pinkasa i Salomona Jakubowicza, 3A. dom Jakuba Izaakowicza, 4A. kamienica złotnika Joachima Szaidnicza, 5A. bożnica *Izaaku* (w *Regestrze* odnotowany jeszcze dom drewniany fundatora bożnicy, Izaaka Jakubowicza Jekelasa), 6A. dom Marka Manasza(?) i Izaaka Abrahamowicza, 7A. dom Szymona Mojżeszowicza, 8A. dom Izaaka Joachima Furmanowicza, 9–10A. domy Salomona Fixela i Izraela Rusina, 11A. dom Izraela i Mojżesza, 12A. domy Eliasza Abrahamowicza, Lewka Furmanowicza i Izaaka cymbalisty, 13A. dom Mojżesza Szkota Izraelowicza, 14A. dom pętlarza Lewka Kuka, 15A. dom Samuela Anctowicza(?), 16A. dom kuśnierza Eliasza Izaakowicza i bakalarki Kumbiessowej, 17A. dom Marka Mirdesza Józefowicza, 18A. dom Eliasza, syna rzeźnika Zyskinda, 19A. dom Abrahama, syna szmuklerza Lazarowicza, 20A. dom braci Dawida i Abrahama, 21A. dom rzeźnika Abrahama Jakubowicza, 22A. dom rzeźnika Łazarza Salomonowicza koło szlachtuza, 23A. dom Jakuba Kankesza, 24A. dom szmuklerzy Lewka Jeleniowicza i Izraela, 25A. dom szmuklerza Jakima Abrahamowicza i Jakuba Salomona, 26A. szlachtuz, 27A. domy szpitalne, 28A. dom Mojżesza gorzelnika, 29A. dom wdowy Danielowej, 30A. dom złotnika Izaaka Salomonowicza i kuśnierza Daniela, 31A. kamienica kramarza Marka Izaakowicza, 32A. (ulica Izaaka), 33A. dom szklarza Lewka, 34A. dom Izaaka Czarnego i pętlarza Mojżesza Zachariaszowicza, 35A. dom drukarza Nahmana (?) i szkolnika Izaaka, 36A. dom pętlarza Józefa i Mojżesza Salomonowicza, 37A. dom Abrahama Salomonowicza i Jakuba, 38A. dom pętlarza Libermana, 39A. dom szmuklerza Fołtyna, 40A. dom Jeremiasza Węgrzyna, 41A. dom Lewka Mytlarza, 42A. dom Izraela Mulatowicza i wdowy Mojżeszowej Węgrzynki, 43A. dom aptekarza Dawida i Józefa Doktorowicza, 44A. dom Jakuba Węgrzyna, 45A. dom Józefa Jeleniowicza, 46A. domy Salomona Bociana i gorzelnika Lewka Litmana, 47A. dom Jelenia Bociana, 48A. dom Izaaka Salomonowicza Starszego i Izaaka Berla, 49A. dom rzeźnika Jelenia Borszeńskiego, 50A. dom Janasa Jakubowicza i Salomona Pretficza, 51A. dom wdowy Mojżeszowej Jakubowiczowej, 52A. dom braci Musata(?) i Wolfa Lewkowiczów, 53A. dom Salomona i Jakuba, 54A. dom braci Łazarza Izaaka i Jakuba Józefowiczów, 55A. dom bakalarza Samuelowicza i Bieniasza (?) Benedykta, 56A. dom kuśnierza Izaaka Salomona Szanowicza, 57A. dom synów Józefa Kożuchowskiego (?), Izaaka i Samuela, 58A. dom rzeźnika Banasia i szmuklerza Mojżesza, 59A. dom rzeźnika Lewka, 60A. dom Mojżesza Samuelowicza Madlisza (?), 61A. dom Lewka Markowicza i jego brata, kramarza Dawida (?), 62A. dom Jakuba Kapłona, 63A. dom Lewka Abrahamowicza i kramarza Jakuba Czapnika, 64. dom Józefa Markowicza, Lewka, bakalarza Łazarza, 65A. dom Marka Józefowicza, 66A. dom Izraela Pasamonika, 67A. dom szmuklerza Józefa Janaszowicza.

w kierunku południowym. Wydaje się, że autor spisu z roku 1653, wymieniając większą ilość posesji w tym rejonie niż spisy z końca XVIII w. i plan *Senacki*, skręcał w uliczki międzuchowe, by zarejestrować drewnianą zabudowę pomiędzy zapleciami posesji przy ul. Szerokiej a murem cmentarza Remu. Można też hipotetycznie przyjąć, że dzisiejszym posesjom przy ul. Szerokiej 26 i 27 odpowiadały cztery; scalenie dokonało się zapewne w 2. poł. XVII w., kiedy – zdaniem Majera Bałabana – posesje te przeszły w posiadanie wybitnego rodu Kalahora⁶. Następnie skręcano ku zachodowi, posuwając się wzdłuż północnej pierzei ówczesnej ul. Żydowskiej: wśród stojących tu *kamienic* wymieniano bożnicę *Wysoką*. Dalsza „marszruta” prowadziła wzdłuż wschodniej pierzei dzisiejszej ul. Jakuba do ul. Ciemnej. Tutaj, po wymienieniu zabudowy w południowej pierzei ulicy, notowano drewniane domy na zapleczach posesji przy ul. Szerokiej (jak wspomniano, spis z 1653 r. część z nich zanotował wcześniej) i powracano na ul. Ciemną, rejestrując drewnianą i murowaną zabudowę w pierzei północnej. Kolejność wyszczególniania posesji na terenach włączonych do Miasta Żydowskiego w wyniku ugody z roku 1608 jest w spisie z 1653 r. inna, niż w późniejszych materiałach. W spisie tym brak jest dostatecznej ilości punktów orientacyjnych (pominięto zarówno bożnice *Ajzyka* i *Kupa*, jak i szlachtuz oraz sytuację murów obronnych). W wielu wypadkach uniemożliwia to identyfikację tej części wspomnianego spisu z konkretnymi miejscami.

Bardzo ważnym materiałem źródłowym jest opracowany w 1635 r. wykaz nabywców posesji na terenach włączonych do Miasta Żydowskiego w oparciu o ugodę z 1608 roku⁷. Precyzyjne określenie sytuacji poszczególnych posesji z powołaniem się na sąsiadów i na punkty orientacyjne o znanej dziś sytuacji (bożnice, mury miejskie, brama i furka prowadzące do Miasta Żydowskiego, narożniki ulic) – to elementy pozwalające, w przeciwieństwie do spisu z 1653 r., na przybliżoną przynajmniej identyfikację większości domów (posesji) w terenie.

Charakterystycznym zjawiskiem utrudniającym interpretację jest znikoma liczba osób powtarzających się w spisach z lat 1635 i 1653. Fakt ten wynika zapewne stąd, że wykaz z 1635 r. odnotowuje nie tyle ówczesnych właścicieli, co nabywców dokonujących zakupów w latach 1608–1635. Różnica czasowa między danymi ze spisów z lat 1635

i 1653 to zatem nie 18, lecz od 18 do 45 lat, co na ogół przekracza okres aktywnego życia pokolenia.

Spis z 1653 r. jest natomiast w istotny sposób uzupełniony danymi z przeprowadzonej w roku 1663 rewizji zrujnowanych, miejskich murów obronnych Kazimierza przy Mieście Żydowskim⁸. Lustratorzy posuwali się od wspomnianej baszty przy północno-wschodnim narożniku murów, najpierw w kierunku zachodnim (mijając kolejno zaplecza kamienic po północnej stronie ul. Szerokiej, potem cmentarz, szlachtuz i bożnicę *Szpitalną*, by dojść do zapleczy *kamienicy Jordanowskiej*. Z kolei szli od tejże baszty w kierunku południowym, dochodząc do *kamienicy Mojżeszowskiej* (to jest do fundowanej przez Mojżesza Jakubowicza Jekelasa bożnicy *Na Górcie*) i do bożnicy Starej; w międzyczasie mijali zaplecza *kamienic* (czy raczej ich ruin) oraz bożnicę *Bocianowską*.

Właściciele posesji przyległych do muru obronnego, wymienieni w lustracji z 1663, często odpowiadają właścicielom w spisie z 1653 roku; większość różnic pomiędzy tymi źródłami wynika z ruiny, w jaką – w wyniku „potopu” z lat 1655–1657 – popadła znaczna część zabudowy.

Znaczenie uzupełniające mają liczne nowożytny spisy podatkowe Kazimierza chrześcijańskiego. Umożliwiają one identyfikację posesji w północnej pierzei ówczesnej ul. Żydowskiej, które w 1608 znalazły się w granicach Miasta Żydowskiego oraz pozwalają na ogólne określenie sytuacji wspomnianej *kamienicy Jordanowskiej* w obrębie dzisiejszego placu Nowego⁹.

Dla opisu do planu *Senackiego* uzupełniające znaczenie mają akta hipoteczne Wolnego Miasta Krakowa¹⁰; zawarte w nich dane dotyczące poszczególnych obiektów w zasadzie nie sięgają wstecz poza koniec XVIII w., a zatem nie mieszczą się w chronologicznych ramach niniejszego artykułu.

Obok źródeł pisanych bardzo istotne znaczenie mają przekazy planistyczne. Regres Miasta Żydowskiego po najeździe szwedzkim lat 1655–1657 i po Wojnie Północnej z początku XVIII w. (analogiczny do regresu Kazimierza chrześcijańskiego, chociaż nie prowadzący do zniszczenia układu urbanistycznego) powoduje, że przekazy planistyczne z końca XVIII i początku XIX wieku można ze znacznym stopniem prawdopodobieństwa odnieść do sytuacji sprzed najazdu. O ile starsze plany – *Szwedzki* z roku 1702¹¹

i *Kollatajowski* z (1785) r.¹² – pomijają sytuację poszczególnych posesji w obrębie Miasta Żydowskiego, ukazując zasadniczo tylko ulice i bloki zabudowy między nimi, to plan *Mosano-Chavanne'a* (1796)¹³ rejestruje sytuację poszczególnych budowli, wprowadzając rozróżnienia między budynkami murowanymi i drewnianymi. Jeszcze precyzyjniejszy jest plan zwany *Senackim*, sporządzony w latach 1802-1808¹⁴. Przedstawiono tu nie tylko zabudowę murowaną i drewnianą, lecz także granice i numery własności; związany z planem spis posesji przekazuje nazwiska właścicieli. Rolę pomocniczą odgrywają plany regulacyjne z 1 poł. XIX w., zasadniczo zgodne z planem *Senackim* i opracowane na jego bazie.

ANALIZA PRZEKAZÓW ŹRÓDŁOWYCH

Do celu postawionego w niniejszej pracy – identyfikacji poszczególnych obiektów i określeniu ich właścicieli w połowie XVII wieku – dojść można tylko przez kompleksowe zestawienie wszystkich dostępnych źródeł pisanych i planistycznych. Zestawienia tego dokonano w aneksie, zamieszczonym na końcu niniejszego artykułu. Przyjęto tu drogę polegającą na „cofaniu się” w czasie, od planu *Senackiego* i dołączonego doń wykazu właścicieli, poprzez spisy z lat 1783 i ok. 1780 po spis z roku 1653 (skonfrontowanego z lustracją murów z 1663 r.) oraz opracowanego w 1635 r. wykazu nabywców posesji na terenach pozyskanych w 1608. Analizę taką najlepiej jest ująć tabelarycznie. Numerację poszczególnych posesji przyjęto według cytowanych przekazów źródłowych. Jedynie dla spisu z roku 1653, nie posiadającego własnej numeracji, wprowadzono numery „robocze” według zastosowanej w nim kolejności. Dla uproszczenia analizy – w tabeli pominięto spis z 1783 r., gdyż jego zawartość informacyjna niemal dokładnie pokrywa się z zawartością niedatowanego spisu ze zbliżonego okresu.

Dla Miasta Żydowskiego w granicach sprzed roku 1608 (ustalonych w 1583) – jako podstawę rekonstrukcji przyję-

to stan przedstawiony w spisie z 1653 r.: klarowny układ urbanistyczny pozwala tu na uniknięcie istotniejszych pomyłek, aczkolwiek niektóre elementy rekonstrukcji mają charakter hipotetyczny.

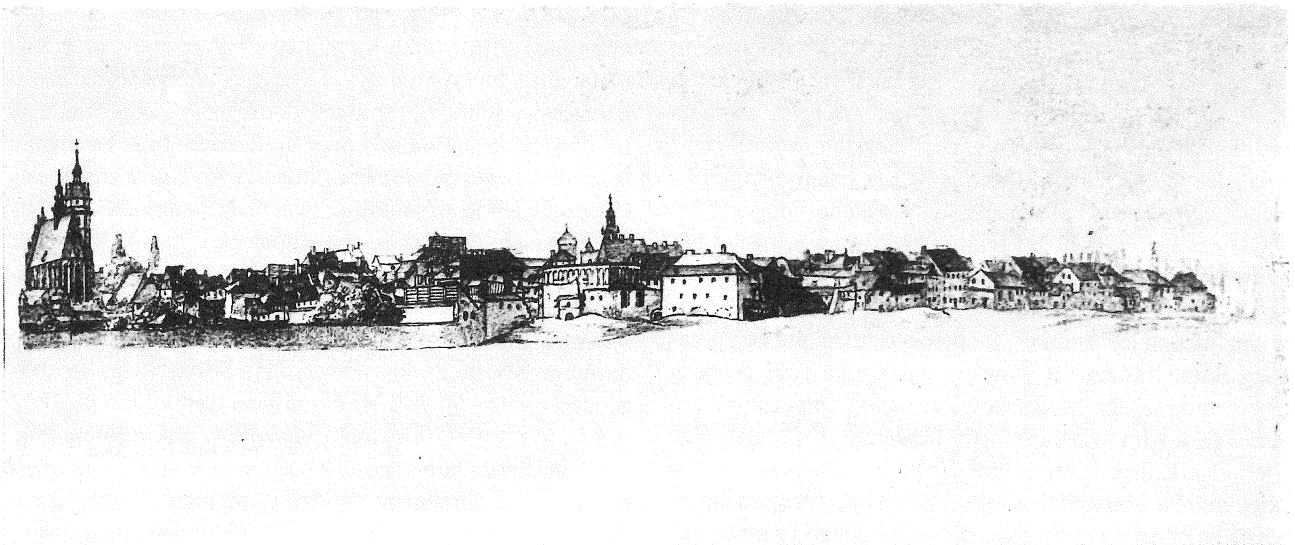
Dla terenów włączonych do Miasta Żydowskiego w oparciu o ugodę z 1608 r. – rekonstrukcję opracowano na podstawie wykazu nabywców zestawionego w roku 1635, posiadającego – jak wspomniano – znacznie więcej elementów „stałych” niż spis z 1653. Należy jednak podkreślić, że z uwagi na nietrwały charakter dominującej tu zabudowy drewnianej, jej odniesienie do materiałów planistycznych z przełomu XVIII/XIX w. (to jest do planów *Mosano-Chavanne'a* i *Senackiego*) może być dokonane tylko z pewnym przybliżeniem. Wykaz z 1635 jest też podstawą dla określenia sytuacji dwóch furtek, prowadzących z ul. Józefa (ówczesnej ul. Żydowskiej) do nowej części Miasta Żydowskiego.

Około 130 lat, jakie upłynęły pomiędzy spisem sporządzonym w roku 1653 a spisami z końca XVIII w. – to najistotniejsza trudność interpretacyjna. W niektórych wypadkach brak zatem pewności, czy zaproponowane tu sytuacje poszczególnych, nieistniejących dziś obiektów, są prawidłowe; w opracowaniu graficznym rozróżniono zatem ustalenia pewne i hipotezy.

Zestawienia danych zawartych w cytowanych przekazach źródłowych – uzupełnione zostały przez inne dane historyczne, zaczerpnięte głównie z nieocenionego dzieła Majera Bałabana. Autor zdaje sobie sprawę z faktu, że szereg nieznanych, bądź nieinterpretowanych dotąd przekazów źródłowych, dotyczących poszczególnych domów i związanych z nimi postaci – znajduje się w nie przebadanych jeszcze pod tym kątem zasobach archiwalnych. Celem niniejszej analizy jest zatem tylko rekonstrukcja ogólnego „szkieletu” Miasta Żydowskiego, w oparciu o który – w toku dalszych badań – dokonywane będą interpretacje znacznie liczniejszych, niż tu przytoczone, danych szczegółowych. Jednakże, bez stworzenia owego „szkieletu”, związane wzmianek archiwalnych o konkretnych budowlach i konkretnych postaciach z miejscami precyzyjnie określonymi

2. Kazimierskie Miasto Żydowskie, widok ogólny od wschodu; rysunek Jana Strożeckiego (?) z 2. ćw. XIX w. Po lewej dawna „kamienica Mojżeszowska” (Mojżesza Jakubowicza Jেকেlesa) z bożnicą *Na Górcie*; widoczna bryła oraz elewacje południowa i wschodnia. Oryg.: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 351/VIII; repr. Pracownia Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego.

3. Kazimierskie Miasto Żydowskie, widok od wschodu; rysunek Maksymiliana Cerchy z 1860 r. Na I planie, po lewej, widoczny mur obronny Kazimierza. Pośrodku, zwieńczona attyką – Stara Bożnica, obok niej, po prawej, dawna „kamenica Mojżeszowska” z bożnicą „Na Górze” (elewacja południowa). Oryg.: AP Kraków, sygn. 61; repr. Pracownia Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego.

na planie Miasta Żydowskiego nie byłoby w ogóle możliwe.

Za wskazanie wykazu z roku 1635 i obu spisów z końca XVIII w. oraz za udostępnienie odpisów i reprodukcji tych materiałów autor dziękuje Panu Stanisławowi Sławińskiemu.

Na podstawie poniższej analizy materiałów źródłowych opracowano graficzną rekonstrukcję zagospodarowania Miasta Żydowskiego w połowie XVII w.; numery 1–98 odnoszą się do danych *Rewizyi y Konotacyi* z 1653 r., numery 1A–67A do *Regestru domów na placu (...), który kupieli Moyżesz Jakubowicz y Moyżesz Kalahora*, opracowanego w roku 1635.

WNIOSKI: ZAGOSPODAROWANIE I ARCHITEKTURA MIASTA ŻYDOWSKIEGO W POŁOWIE XVII WIEKU

Przedstawiona wyżej analiza przekazów źródłowych pozwala na wyciągnięcie wniosków dotyczących urbanistycznego i architektonicznego kształtu Miasta Żydowskiego około połowy XVII wieku; kształtu, będącego rezultatem zarówno sytuacji kulturalnej i gospodarczej, jak i zróżnicowania mieszkańców, ich prestiżu i statusu ekonomicznego. W okresie tym zarysowała się wyraźna – trwająca po XIX wiek – dysproporcja pomiędzy stosunkowo okazałą, murowaną zabudową mieszkalną w granicach Miasta Żydowskiego z 1554 r. (przy dzisiejszej ul. Szerokiej oraz przy wylocie dzisiejszej ul. Józefa na ul. Szeroką) a znacznie skromniejszą, drewnianą zabudową na terenach przyłączonych w latach 1583 i 1608¹⁵.

Dokonana analiza pozwala na stwierdzenie, że połączenie pomiędzy Miastem Żydowskim a chrześcijańską częścią Kazimierza stanowiła nie tylko brama przegradzająca dzisiejszą ul. Józefa (ówczesną Żydowską), położona przy narożniku dzisiejszej ul. Jakuba, ale także dwie furtki, zamykające wyloty dzisiejszych ulic Jakuba i Kupa na ul. Józefa¹⁶.

W układzie przestrzennym miasta i jego zabudowy – można wyróżnić trzy odrębne enklawy, pokrywające się zarówno z fazami rozrostu terytorialnego, jak i ze zróżnicowaniem funkcjonalnym. Są to:

- tereny „starego miasta żydowskiego” (określane w źró-

dłach chrześcijańskich jako *vicus antiquus judaeorum*) w granicach z 1554 r., obejmujących kompleks zwartej, w większości murowanej zabudowy na działkach przy dzisiejszej ul. Szerokiej (*circulus judaeorum* według źródeł chrześcijańskich), podobną w swym charakterze zabudowę przy wschodnim odcinku dzisiejszej ul. Józefa (dawnej Żydowskiej; *platea judaeorum*) oraz cmentarz Remu; granice tej enklawy od północy i wschodu wyznaczał mur obronny Kazimierza, od zachodu dzisiejsza ul. Jakuba („poprzeczna” Żydowska; *platea transversalis judaeorum*), od południa zaś – zaplecza działek przy południowej pierzei Józefa;

- teren włączony do Miasta Żydowskiego w roku 1583, pomiędzy wspomnianymi zapleciami południowych działek *platea judaeorum* a ówczesnym przebiegiem wschodniego odcinka ul. św. Wawrzyńca, odpowiadający w przybliżeniu sytuacji dzisiejszego pl. Bawół;

- teren włączony do Miasta Żydowskiego w 1608r., rozciągający się od ulicy „poprzecznej” Żydowskiej po dzisiejszy plac Nowy z „gruntami Jordanowskimi” przy „kamenicy Jordanowskiej”, określane w źródłach chrześcijańskich jako *area nova judaeorum*).

Charakterystyka wymienionych enklaw pozwala na przedstawienie architektonicznego, funkcjonalnego i społecznego zróżnicowania Miasta Żydowskiego.

Vicus antiquus judaeorum utrzymał swą dominującą pozycję w Mieście. Tutaj, w pierzejach placowego wnętrza ul. Szerokiej i końcowego odcinka *platea judaeorum*, grupowała się murowana, zasadniczo renesansowa i manierystyczna zabudowa mieszkalna, tutaj stała najszacowniejsza spośród świątyń – Stara Bożnica, do której od zachodu przylegała siedziba kahału, określona w chrześcijańskich źródłach mianem „ratusza żydowskiego”, decydująca – poprzez swą sytuację – o lejkowatym ukształtowaniu wschodniego zakończenia *platea judaeorum*. Teren ten nadal był przedmiotem synagogałnych fundacji. Przy trzech najstarszych bożnicach (*Starej, Remu, Wysokiej*) powstawały przybudówki dla kobiet¹⁷. Kolejna bożnica, ufundowana ok. 1620 r. przez Wolfa Bociana, po raz pierwszy – jak się wydaje – na terenie kazimierskiego Miasta Żydowskiego uzyskała już

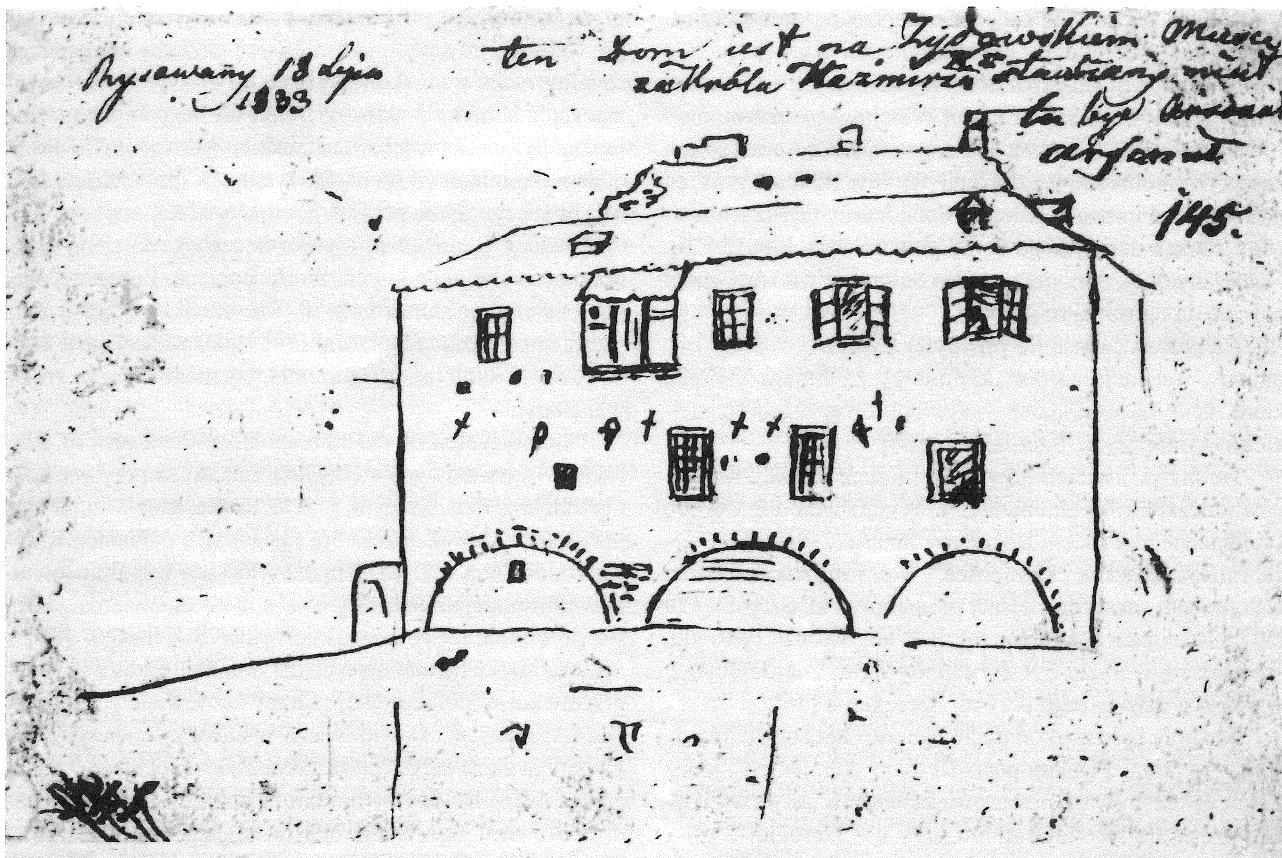
w chwili budowy pełny program architektoniczny, obejmujący salę męską oraz empore kobiecą ponad przedsionkiem.

Niezwykle interesująco przedstawia się tu problem nieistniejącej dziś bożnicy *Na Górcie* (*Auf'n Bergel*), którą na piętrze swej prywatnej „kamienicy” ukształtował Mojżesz Izaak Jakubowicz z rodu Jekelesów dla swego wybitnego zięcia, słynnego kabalisty i mistyka Natana Spiry (1583-1633), od 1617 r. rabina i rektora krakowskiej uczelni tal-mudycznej. Nie była ona dotąd przedmiotem odrębnych szerszych opracowań, co skłania do nieco szerszego zajęcia się w tym miejscu jej historią¹⁸, w oparciu o źródła pisane i przekazy ikonograficzne. Cytowany spis z roku 1653 notuje tu „kamienicę Izaaka Mojżeszowicza” (por. załączony plan, poz. 24), a więc własność syna fundatora. Na temat tejsze własności dokładniejsze informacje podaje rewizja kazimierskich murów obronnych z roku 1663, koncentrująca się na opisie zniszczeń z doby najazdu szwedzkiego: *Pod tą kamienicą Moyżeszowską dół (...), dziura przez mur. W kamienicy Moyżeszowskiej izba na murze, okno za mur (...), izdebka z oknem i insze budowy za oknami.* A zatem „kamienica Mojżeszowska” była budowlą piętrową, wymieniono bowiem „dół” (tak określano parter), przekraczającą nieco linię muru obronnego (świadczyłaby o tym „izba na murze”, znajdująca się niewątpliwie na piętrze). Według Bałabana „kamienica” jeszcze w końcu XVIII w. należała do przedstawicieli rodu Jekelesów – braci Mojżesza i Mendla¹⁹. Spisy posesji z lat ok. 1780 i 1783 wymieniają tu *Dom murowany Józefa Mendlowica y innych*, co pozostawałoby w zgodzie z przekazem wybitnego żydowskiego historyka (Mendlowicz – to syn Mendla). Według planu *Senackiego* właścicielką murowanego domu była Bonard Bünen. Mniej lakoniczne są wspomniane na wstępie wpisy do akt hipotecznych Wolnego Miasta Krakowa, sporządzone dla dawnego kazimierskiego Miasta Żydowskiego w roku 1826²⁰. Parter budynku – mieszczący według Bałabana mykwę, z której korzystał niegdyś Natan Spira – był wówczas w części własnością gminy żydowskiej, przy czym dokumenty potwierdzające prawa gminy *przez pożar ognia miasta żydowskiego utracone zostały*. Własność ta – znajdująca się *w domu do nabożeństwa* (co potwierdza sakralny charakter budynku) obejmowała *dwie izby wraz z piwnicą pod izbą mniejszą znajdującą się, z wolnym przechodem przez cały dom na ulicę Szeroką*. Druga część parteru i połowa pierwszego piętra należała wtedy do Lazara Samuelsohna, jako spadek po ojcu, Samuelu Saulu. W dolnej kondygnacji część *ta ma w sobie jedną izbę po prawej ręce od wschodu [to jest od strony wejścia] będącą, dwie piwnice, kuchenkę pod schodami (...) i połowę sieni*, na piętrze zaś *trzy izby na ulicę okna mające, a dwie, których okna na tył wychodzą, kuchenkę (...), pół ganku i połowę sieni*. Niewielką część piętra posiadała Chana Bünen; otrzymała ją w roku 1798 od swego męża, Beniamina. Właścicielami drugiego piętra, obejmującego *trzy stancje (...)* nad *bożnicą* [podkreślenie autora], z kuchnią, prawem ganku, kuczki (...) oraz *prawem miejsc w żeńskiej bożnicy (...)* starej byli od 1825 r. Herszel i Rywka Wexlerowie. Omawiany budynek zaznaczony jest na licznych planach Kazimierza, znany jest też z widoków. Wzniesiony na rzucie wydłużonego czworoboku, przekraczał południową elewacją załamany tu mur miej-

ski Kazimierza, który – jak się wydaje – stanowił wewnętrzny podział międzytraktowy budynku²¹. Południowo-zachodni narożnik budynku dotykał Starej Bożnicy, zaś narożnik północno-wschodni zapleczy „kamienicy” odpowiadającej dzisiejszemu domowi przy ul. Szerokiej 22. Pomiedzy tą ostatnią posesją a domem z bożnicą *Na Górcie* znajdowało się niewielkie, trójkątne podwórze. Najstarsze widoki budynku z bożnicą *Na Górcie* pochodzą z 1. poł. XIX w.²² Są to rysunki Józefa Brodowskiego z roku 1833 (*il. 4*), Kajetana Wincentego Kielisińskiego z roku 1837 (*il. 5*) oraz, przedstawiające gmach w szerszym kontekście urbanistycznym dawnego Miasta Żydowskiego, Jana Strożeckiego ze zbliżonego okresu (*il. 2*) i Maksymiliana Cerchy z roku 1862 (*il. 3*). Wszystkie te rysunki ukazują widok od południa, względnie południowo-wschodu, a więc spoza linii miejskiego muru obronnego. Widzimy na nich okazałą, dwupiętrową budowlę z trzema potężnymi łukami odciążającymi w obrębie parteru oraz asymetrycznie rozmieszczonymi oknami na piętrach. Trzy okna pierwszego piętra wybite są w murze obronnym, piętro drugie wyprowadzone jest ponad mur (co odpowiadałoby opisowi z roku 1663). Dostrzegamy tu cztery okna oraz piąty otwór, przesłonięty drewnianym gankiem. Na podstawie wspomnianych przekazów – bez badań wykopaliskowych – trudno wnioskować o czasie powstania wielokrotnie przekształcanej budowli, nie ma jednak wątpliwości, że swymi początkami sięga ona – jako „kamienica” – conajmniej XVI wieku. Ostatni opis bożnicy *Na Górcie* przekazał Bałaban. Wnętrze modlitewne mieściło się – zgodnie z cytowanymi, wcześniejszymi przekazami – na piętrze. Bożnica *Na Górcie* była zatem wczesnym przykładem modlitewni prywatnej, zajmującej część prywatnego domu, nie znajdującej wyraźnego odzwierciedlenia w ukształtowaniu elewacji i bryły. Ranga pierwszego gospodarza bożnicy – Natana Spiry – w kulturze religijnej Żydów kazimierskich zadecydowała zapewne, że w późniejszych czasach obok własności prywatnej pojawiła się też własność gminy żydowskiej, obejmująca zapewne mykwę na parterze. Wyjaśnienia wymagałaby geneza nazwy. Wydaje się, że można ją tłumaczyć dwojako: usytuowana ponad szkarpą stawu, znajdującego się po zewnętrznej stronie muru kazimierskiego, mogła – oglądana od południa – robić wrażenie stojącej na niewielkim wzniesieniu. Termin *Na Górcie* mógł też – analogicznie, jak nazwa bożnicy *Wysokiej* – odnosić się do lokalizacji sali modlitewnej na piętrze. Bożnica *Na Górcie* – jako jedyne na terenie Kazimierza dzieło sakralnej architektury żydowskiej – nie przetrwała hitlerowskiej okupacji. Została zniszczona przez polskich mieszkańców Kazimierza w 1941 r.²³ Niewątpliwie zasługuje na odrębny artykuł.

Wyjątkową rangę *Vicus antiquus judaeorum* podkreślały hebrajskie drukarnie; przeprowadzone analizy pozwoliły na powiązanie jednej z nich z „kamienicą” przy dzisiejszej ul. Ciemnej 17, wzniesioną – wraz z sąsiednimi budynkami mieszkalnymi – na płytkiej działce o zapleczu opartym na murze cmentarza Remu. Z przeprowadzonej analizy zdaje się wynikać, że była to „kamienica” i czynna od roku 1631 drukarnia Nachuma Meiselsa.

Wspomniane, murowane, renesansowe i manierystyczne kamienice w obrębie *Vicus antiquus judaeorum*, w pierzejach zarówno dzisiejszej ul. Szerokiej, jak i wylotu dzisiejszej

4. Dawna „kamienica Mojżeszowska” z bożnicą *Na Górcie*, widok od południa; rysunek Józefa Brodowskiego z 1833 r. Oryg.: Muzeum Historyczne Miasta Krakowa, sygn. 216/VIII; repr. Pracownia Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego.

ul. Józefa na Szeroką, należały w połowie wieku XVII do najznakomitszych rodzin Miasta Żydowskiego: zamożnych kupców, seniorów gminy, rabinów, słynnych lekarzy, oraz bywalców dworu królewskiego.

Przy ul. Szerokiej, pełniące wciąż funkcję głównego centrum Miasta Żydowskiego, wyróżniały się „kamienice” słynnych rabinów. Obszerna „kamienica Jozua Rabina” stała w rejonie dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 3, w krótkiej, północnej pierzei ulicy; ów rabin – to nie kto inny, niż Jozua ben Józef, znakomitość kazimierskiego Miasta Żydowskiego²⁴. Przekaz z roku 1644 zanotowany przez Bałabana²⁵ pozwala identyfikować „kamienicę Jana Chęcińskiego” ze spisu z roku 1653 z „kamienicą rabina Bacha” – a więc słynnego Joela Sirkesa, rabina krakowskiego w latach 1618-1640²⁶: jest to zachowany do dziś dom przy ul. Szerokiej 38.

Do wybitnych kupców należał wspomniany Mojżesz Jakubowicz Jekeles, którego okazała „kamienica” [24] przeszła jednak do historii nie jako mieszkanie zamożnej rodziny, lecz jako owiana mistyczną aurą bożnica *Na Górcie*.

Przedstawiciele obu gałęzi rodu Jekelesów, wywodzący się od braci Mojżesza i Izaaka, posiadali liczne kamienice. Do Mojżesza Izaakowicza (syna wspomnianego Izaaka), należał nie tylko sklep w krakowskiej przyrynkowej kamienicy Myszkowskich²⁷, lecz także kilka „kamienic” w obrębie Miasta Żydowskiego. Znajdowała się wśród nich okazała, renesansowa „kamienica”, zachowana w środkowej części dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 2 pośrodku krótkiej, północnej pierzei ulicy [49], a także stosunkowo niewielka, odpowiadająca dzisiejszemu domowi przy ul. Szerokiej 18 [30]. Przedstawicielem rodu Jekelesów mógł być też Aaron Jakubowicz, do którego należała kamienica od-

powiadająca południowej części dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 17 [31].

Wolnostojąca „kamienica” w miejscu dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 22²⁸ [25], należała w 1. poł. XVIII w. do kupca i wieloletniego seniora kahalnego Mojżesza Moszela.

Do starszyny kahalnej należał w latach 1633-1636 Marek Łazarzowicz, właściciel „kamienicy” zachowanej w murach dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 13 [37], a także Dawid Zyssel, właściciel dwóch sąsiadujących ze sobą „kamienic”, zachowanych w postaci dzisiejszych domów przy ul. Szerokiej 31 i 32 [70, 69].

Kilka „kamienic” należało do kupieckiego rodu Kożuchowskich. Jego najwybitniejszy przedstawiciel, Dawid Teodor, stynący jako kupiec i głośny talmudysta, mieszkał zapewne w „kamienicy” stojącej w miejscu dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 20 [27]²⁹. W testamencie z 1647 zapisał inną „kamienicę”, zachowaną do dziś – jak się wydaje – w południowej części domu przy ul. Szerokiej 27 [75], swemu wnukowi imieniem Lemel³⁰; jest ona identyczna z figurującą w spisie z roku 1653 „kamienicą Jozua Kożuchowskiego”, będącego też wówczas właścicielem innej „kamienicy”, odpowiadającej dzisiejszemu domowi przy ul. Szerokiej 30 [71].

Własność zmarłego w 1625 r., niebywale bogatego kupca Wolfa Bociana (fundatora wspomnianej bożnicy znanej pod taką też nazwą), była już w połowie XVII w. rozproszona za sprawą jego synów. Jeden z nich, imieniem Jeleń, sprzedał w roku 1644 Dawidowi Fixelowi kamienicę, która stałaby w południowej części dzisiejszej posesji przy ul. Szerokiej 39 [59]³¹. Do spadkobierców Wolfa należałaby też renesansowa, dwupiętrowa „kamienica Bociana”, zacho-

chowana w zachodniej części dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 2 w krótkiej, północnej pierzei ulicy [50].

Świetnym przedstawicielem wywodzących się z Włoch rodów żydowskich był Salomon Włochowicz, *faktor Jego Królewskiej Mości*, który z upoważnienia wszystkich trzech kolejnych monarchów z dynastii Wazów dbał za granicą o królewskie interesy; należała doń „kamienica” zachowana w murach dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 15 [36]. Notowany obok drewniany „dom Salomonowiczów” mógł należeć do tej samej rodziny.

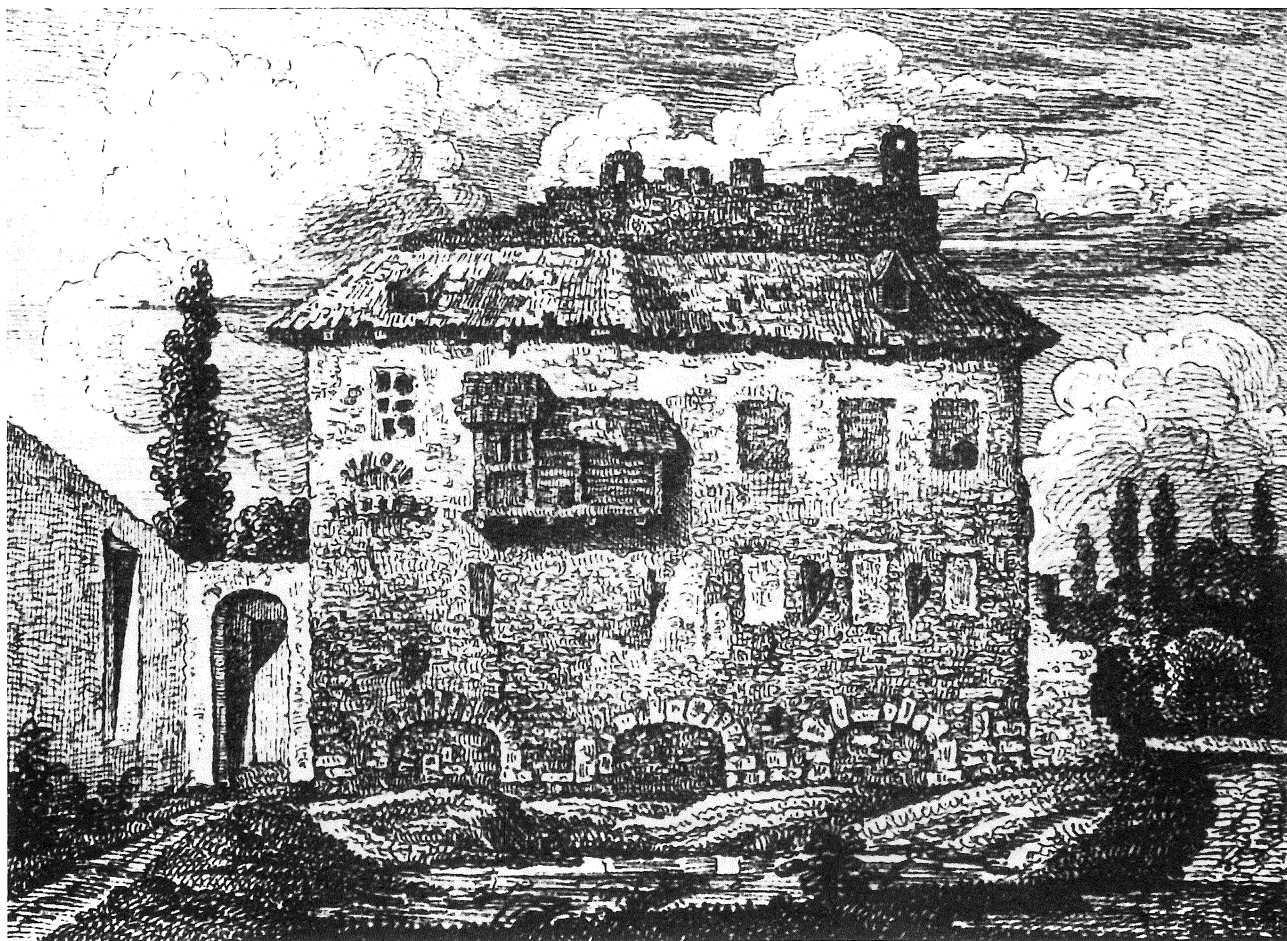
Na przynależność do przybyłej z Moraw rodziny Litmanów wskazuje nazwa „kamienicy Lythmanowskiej”, którą identyfikować należy w południowej części dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 12 [38].

Do przedstawicieli przybyłej z Czech rodziny Krańników należało kilka „kamienic” i drewnianych domów. Do skoligaconego z rodem Bocianów Janasa (Jonasa)³² należała niezachowana „kamienica”, którą można sytuować w północnej części dzisiejszej posesji przy ul. Szerokiej 39 [57], sąsiadująca z „kamienicą” należącą do bożnicy Remu. Własnością Herszla był drewniany dom, znajdujący się w miejscu dzisiejszego przy ul. Szerokiej 8 [44].

Nie brak było znakomitych lekarzy. Otoczony największą sławą Samuel Doktor posiadał dwie „kamienice”: jedna z nich, dwupiętrowa, renesansowa, zachowana jest we wschodniej części dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 2 [48], druga, nieistniejąca, stała w miejscu dzisiejszego domu przy

ul. Szerokiej 21³³ [26]; nazwy przetrwały śmierć Samuela (w 1648 r.), gdy obie „kamienice” przeszły w ręce jego rodziny: synów „Doktorowiczów” i wdowy „Doktorowiczowej”. Jednym z nich był Jeleń, którego hipotetycznie można by wiązać z Jeleniem „sędzią żydowskim”, właścicielem „kamienicy” identyfikowanej z południową częścią obecnego domu przy ul. Szerokiej 9 [42]; może tu chodzić jednak o innego człowieka noszącego to samo imię, np. o syna słynnego kupca, Wolfa Bociana. Północnej części dzisiejszego domu przy ul. Szerokiej 17 odpowiadała „kamienica Łazarza Doktora” [32], lekarza czynnego w końcu XVI w., syna innego Samuela, słynnego lekarza królowej Bony.

Niemniej efektownie od zespołu kamienic przy ul. Szerokiej – przedstawiała się zwarta zabudowa przy wschodnim odcinku dzisiejszej ul. Józefa. Renesansowa kamienica przy dzisiejszej ul. Józefa 36, sąsiadująca z bożnicą *Wysoką*, zbudowana w r. 1536 przez włoskich współpracowników Bartłomieja Berrecciego, należała w omawianym okresie do zamożnej rodziny kupieckiej Świetlików [84]³⁴. Spośród trzech nieistniejących dziś kamienic, które stały naprzeciwko, w południowej pierzei ulicy, dwie [2, 3] były własnością Izaaka Dawidowicza Wiedeńczyka, przybyłego z Wiednia męża córki Izaaka Jakubowicza Jেকেlesa, zwanego Izaakiem Bogatym, fundatora bożnicy *Izaaka*. Sąsiadująca z nimi kamienica, odpowiadająca dzisiejszej przy ul. Józefa 23 [4] należała – jak się wydaje – do przedstawi-

5. Dawna „kamienica Mojżeszowska” z bożnicą *Na Górcie*, widok od południa; rysunek Kajetana Wincentego Kielisińskiego z 1837 r. Oryg.: Biblioteka Narodowa w Warszawie, dz. graf., nr I, zw. 5828; repr. Pracownia Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego.

ciela władz kahalnych Lewka Possa; inną własnością tej zamożnej rodziny była pobliska „kamienica Possowska” przy ul. Józefa 27 [6]. Właścicielem kamienicy odpowiadającej dzisiejszej przy ul. Józefa 31 [8] byłby Abraham Izraelowicz, przedstawiciel znanej rodziny Rappaportów, autor dzieła *Eitan Hacrachci*. Nawet stosunkowo niewielki, nieistniejący dziś dom murowany po południowej stronie Starej Bożnicy [12] należał do notowanego w źródłach kupca Szymona Chocza.

Starsza część kazimierskiego Miasta Żydowskiego, wypełniona zwartą zabudową murowaną, zgrupowaną głównie wokół placowego wnętrza, znajduje odpowiedniki w innych tworzonych przez Żydów zespołach urbanistycznych, znanych m. in. z okolic Krakowa. Ciekawą, nieprzebadaną dotąd analogią jest układ urbanistyczny Miasta Żydowskiego na terenie Klasna, graniczącej z Wieliczką części Sierczy – wsi znajdującej się w XVII w. w posiadaniu Lubomirskich.

Program kazimierskiego *Vicus antiquus judaeorum* obejmował nie tylko stosunkowo okazałą zabudowę murowaną, lecz także niewielkie zespoły znacznie skromniejszej, drewnianej zabudowy mieszkalnej. Grupowała się ona w kilku miejscach: pomiędzy mykwą a narożną, północno-wschodnią basztą w murach kazimierskich (adaptowaną na początku XVII w.) jako mieszkania, pod murem cmentarza Remu i zapewne również pośrodku ul. Szerokiej³⁵. Geneza tej skromnej zabudowy związana jest zapewne z przeludnieniem Miasta Żydowskiego. Zjawisko to – znalazło odzwierciedlenie w układzie funkcjonalnym większości renesansowych domów przy ul. Szerokiej: niemal wszystkie pomieszczenia – niekiedy wraz z piwnicami³⁶ – pełniły funkcję mieszkalną.

Wydaje się, że brak miejsca dla mieszkań biednej ludności – legł u podstaw dwóch ostatnich poszerzeń Miasta Żydowskiego. O ile bowiem na terenach pozyskanych w roku 1554 powstały murowane „kamienice” renesansowe (zespół fragmentarycznie zachowany w południowej pierzei ul. Józefa), o tyle enklawa nabyta w 1583 r. zajęta została w całości, zaś pozyskana w roku 1608 *area nova judaeorum* w przeważającej części przez skromną zabudowę drewnianą. Krajobraz, jaki ona stworzyła – nie jest dziś możliwy do odtworzenia. Na terenach uzyskanych w roku 1583 oprócz dziewięciu domów drewnianych spis z 1653 notuje pięć „domów szpitalnych”, a więc rodzaj przytułku dla ubogich, starych i chorych. Budowę tego niewielkiego zespołu „szpitalnego” – zlokalizowanego przy bliżej nieokreślonej „przecznicy” – możnaby hipotetycznie powiązać z przekazem z 1595, dotyczącym rozpoczęcia przez Kahał zbierania pieniędzy na budowę bożnicy³⁷. Wśród tej chaotycznej zabudowy wyróżniał się – być może – drewniany dom złotnika Dawida, który – jak wynika z kolejności budynków wyliczanych w spisach – można by hipotetycznie identyfikować z domem oznaczonym na planie *Senackim* numerem 28 [13].

Area nova judaeorum – enklawa pozyskana przez Miasto Żydowskie w 1608 r. – zagospodarowywana była aż do połowy XVII w. Na tym stosunkowo obszernym terenie, stanowiącym około 40 % powierzchni Miasta, zbudowano dwie bożnice, domy szpitalne, rzeźnię rytualną i stosunkowo nieliczne „kamienice”, częściowo może adaptujące star-

szą zabudowę „chrześcijańską”. Najliczniejsze jednak były skromne domy drewniane, których żywiołowy rozwój nie unicestwił wprawdzie, lecz w znacznym stopniu zatarł się ulic wytyczoną w związku z lokacją Kazimierza w 1335 roku. Rolę lokalnego centrum – skupiającego zapewne działalność handlową tutejszych kramarzy, rzeźników i rzemieślników – pełniło szerokie wnętrze dzisiejszej ul. Kupa, określonej jako „Wielka ulica”³⁸. W zabudowie wyodrębnić tu można cztery mniejsze enklawy, różniące się architektonicznym i funkcjonalnym charakterem zabudowy:

- bożnicę *Ajzyka* ze stosunkowo okazałą, głównie murowaną zabudową mieszkalną w otoczeniu;

- najrozleglejszy rejon, w którym – przy lokacyjnych ulicach, dzisiejszej Jakuba („poprzecznej” Żydowskiej; w pierzei zachodniej) i dzisiejszej Kupa (w obu pierzejach) – rozwinęła się skromna, drewniana zabudowa mieszkalna;

- pas wzdłuż północnego odcinka muru obronnego Kazimierza, z zabudową wznoszoną staraniem kahału (bożnica i domy „szpitalne”, rzeźnia rytualna);

- „grunt Jordanowski”, gdzie w pobliżu „kamienicy” Jordanów – późnogotyckiej lub gotycko-renesansowej budowli z początku XVI w. – powstały drewniane „domki”, zapewne o „szpitalnym” charakterze.

Bożnica *Izaaka* (*Ajzyka*) z lat 1638-1641, najokazalsza spośród kazimierskich synagog, fundacja *Izaaka* (*Ajzyka*) Jakubowicza Jekelasa, powstała w miejscu, gdzie jeszcze w *Regestrze* z 1635 r. wymieniony jest należący doń dom drewniany (...) z gruntem i wszystkimi przyległościami [ciągnącym się] aż na drugą ulicę; opis ten dobrze odpowiada sytuacji posesji pomiędzy dzisiejszymi ulicami Jakuba, Kupa i *Izaaka*.

Przeprowadzona analiza przekazów pisanych, powiązana z badaniami architektonicznymi, wskazuje, że rejon sąsiadujący od południa z bożnicą *Izaaka*, zasadniczo ograniczony dzisiejszymi ulicami Józefa, Kupa, *Izaaka* i Jakuba, był przedmiotem zainteresowania niektórych zamożniejszych mieszkańców Miasta Żydowskiego, którzy już przed budową bożnicy *Izaaka* wznosili tu pojedyncze, murowane „kamienice”, być może częściowo adaptujące mury „kamienic” powstałych jeszcze w granicach miasta „chrześcijańskiego”. Fakt ten zapewne skłonił Bałabana do wysunięcia fałszywego – jeśli idzie o całość przyłączonych terenów – wniosku, jakoby poszerzenie Miasta Żydowskiego z 1608 r. spowodowało, że powstała tutaj arystokratyczna dzielnica, w której osiedli przedstawiciele najznakomitszych rodów³⁹. W rzeczywistości pojawili się tu tylko nieliczni spośród nich i to nie po to, by tu „osiąść”, lecz by prowadzić handel tutejszymi nieruchomościami. I tak, syn Wolfa Bociana, Jeleń, sprzedał w 1636 r. dom drewniany (położony w rejonie dzisiejszej ul. *Izaaka* 3 ?) *Izaakowi* Bass [47A], zaś syn fundatora bożnicy *Izaaka* – *Mojżesz* – w 1645 r. sprzedał część kamienicy zwanej „*Samuelowską*” *Wolfowi* Bocheńskiemu⁴⁰, którego już w wykazie z 1635 r. widzimy jako właściciela tejże „kamienicy”, położonej w miejscu dzisiejszego narożnego domu przy ul. Józefa 34 [1A]. Sąsiednią „kamienicę” znajdującą się w obrębie dzisiejszej posesji przy ul. Jakuba 29/31 [2A], posiadał zrazu przedstawiciel zamożnej rodziny przybyłej z Moraw (*Baruch*, syn Jakuba *Morawczyka*), sprzedając ją w 1631 r. swemu szwagrowi *Pinkusowi*⁴¹. Na dłużej – jak się wydaje – osiedli przy bożnicy

Izaaka właściciele dwóch „kamienic”, które można wyodrębnić z dzisiejszego domu przy ul. Izaaka 5–7: złotnik Joachim [4A] i kramarz Marek Izaakowicz [31A], zapewne identyczny z synem seniora Żydów Iwowskich⁴².

Charakterystycznym zjawiskiem dla zagospodarowania terenów pozyskanych w roku 1608 była drewniana zabudowa przy ul. Jakuba i Kupa. Tworzyły ją stosunkowo niewielkie domy (czasem określane jako „domki”), usytuowane na wąskich posesjach. Mieszkała tu średnio sytuowana i uboższa ludność, zasadniczo anonimowa: występujących tu imion na ogół nie udało się zidentyfikować z głośniejszymi postaciami znanymi z przekazów źródłowych. Niektóre posesje miały dwóch lub więcej nabywców, co czasem owocowało budową dwóch lub trzech domów. *Registr* określa zawody niektórych nabywców (aczkolwiek nie można mieć pewności, czy w niektórych wypadkach nie są to przezwiska, dające początek nazwiskom). Spośród blisko 100 wymienionych nabywców – 8 to szmuklerze, 5 – rzeźnicy⁴³, 4 – pętlarze (trudniący się wyrobem pętlic do taśesów, może też samych taśesów), 3 – „szkolnicy” i bakałarze, po 2 – kramarze, kuśnierze i karczmarze względnie gorzelnicy; ponadto odnotowano po 1 cymbaliście, szklarzu i pasamoniku.

Po stronie północnej, przy kazimierskim murze obronnym, powstała zabudowa związana z funkcjonowaniem gminy; wydaje się, że zajęła ona lokacyjną uliczkę podmurną. Charakterystyczną sytuację – przy murze obronnym, a zarazem nieopodal fosy miejskiej, która mogła dostarczać wody – zajęła rzeźnia rytualna czyli szlachtuz [26A]. Najokazalsze formy zyskała tu bożnica *Kupa*, zwana w źródłach chrześcijańskich Szpitalną, wzniesiona w latach czterdziestych XVII w., w swej pierwotnej formie nawiązująca – jak się wydaje – do rozwiązania bożnicy *Bociana* (z galerią dla kobiet od północy)⁴⁴. Ta fundacja kahalna oznaczałaby zapewne realizację wspomnianego zamysłu podjętego już

w 1595 r. Po zachodniej stronie bożnicy, również przy murze obronnym, stały skromne, drewniane „domy szpitalne” [27A]. Z programem funkcjonalnym tego zespołu wiąże się funkcja pobliskiego domu [43A], należącego w roku 1635 do aptekarza Dawida i Józefa „Doktorowicza”. Nie są to postacie anonimowe: owym aptekarzem – a także lekarzem szpitalnym – byłby Dawid, syn Mojżesza Kalahory⁴⁵.

Istotne znaczenie dla rozwoju Miasta Żydowskiego miało przejęcie „gruntu jordanowskiego” z okazałą, gotycko-renesansową „kamienicą” Jordanów (wzmiankowaną m.in. w r. 1527 jako *curia generosi Achatii Jordan*)⁴⁶ i przyległym ogrodem, ciągnącym się do muru obronnego. W jego obrębie wzniesione zostały drewniane domy. Ze wzmianki w *Rewizyi* z 1663 r. (*ta kamienica i domki wszystkie 14 zapowietrzone*) zdaje się wynikać, że izolowano tu chorych.

Znamienna różnica pomiędzy charakterem stosunkowo okazałej zabudowy w obrębie *vicus antiquus judaeorum* a skromną, głównie drewnianą zabudową na później pozyskanych terenach – wynikała z kilku przesłanek. W pierwszym rzędzie chodziło o zmniejszenie zagęszczenia w Mieście Żydowskim przez umożliwienie średniozamożnej i uboższej ludności budowy własnych domów. Gmina – wznosząc tu bożnicę *Kupa* (*Szpitalną*) i „domy szpitalne” postarała się też o zapewnienie najuboższym i chorym mieszkańcom opieki socjalnej i duchowej. Charakterystyczne, że dla takich właśnie mieszkańców przeznaczono jedyny znajdujący się tu okazały, murowany budynek – „kamienicę” Jordanów. Kolejne przyczyny – to zarysowująca się od XVI/XVII w. stagnacja gospodarcza Miasta Żydowskiego, której towarzyszył rozwój kultury duchowej i życia religijnego. Obraz miasta, w którym coraz skromniejszej zabudowie mieszkalnej towarzyszą znacznie okazałsze, nowe świątynie – był od 1. poł. XVII stulecia charakterystyczny dla całej niemal Rzeczypospolitej, ukazując wspólnotę ówczesnych losów Żydów i polskich mieszczan.

A n e k s

Zestawienie tabelaryczne materiałów źródłowych:

Adres współczesny	Plan <i>Senacki</i> , pocz. XIX w.	Specyfikacja domów, ok. 1780	Rewizya y Konotacya, 1653	Inne źródła	
wylot ul. Wąskiej na ul. Józefa; obiekt nieistniejący	1. Gecel Mossinger. Ein gemauert. Gebäude (...)	1. Dom murowany Majera Pisarza y innych	1. Kamienica Hana Szklarza	1642: Izaak Wiedeńczyk kupuje tą (?) kamienicę u stryjecznego brata żony Józefa, syna Mojżesza Jakubowicza Jekelesa	
jak wyżej	2. Karpel Montzer, detto	2. Dom drewniany Peysaka Wexlarza w przyczney	2. Kamienica Izaaka Wiedeńczyka⁴⁷		
nieistniejąca zabudowa w rejonie ul. Wąskiej	3. Hirsch Koral. In der Quergasse	3. Dom drewniany Icka Rafałowicza Factora	3. Kamienica druga tegoż		
	4. Izaak Klein, detto gemauert. Gebäude	4. Domek drewniany Ezry Bakalarza y innych			
	5. Joseph Lederberger Ein hölz. altes Gebäude				
	6. Leibl Schwann, detto	5. Domek drewniany Enzla Markowicza ubogiego			
	7. Esaias Bleiman, detto				
	8. Lazar Mandel, detto	6. Domek drewniany Szai Złotnika			
	9. Maier Frost, detto				
	10. Salomon Wurcel, detto	7. Dom drewniany Elezera Szmuklerza			
	11. Jakub Bader, detto				
	12. Berl Feintuch, detto	8. Dom drewniany Dawida Józefowicza ubogiego			
	13. Salomon Bachner, detto	Dom bez nru Salomona Lewkowicza			
	14. Natan Maryne, detto				
	15. Feibus Stryker detto	9. Dom drewniany Gruna Krawca ubogiego			
	jak wyżej	16. Izaak Sznycer. Ein gemauertes Haus	10. Dom murowany Herszli Pisarza		
	jak wyżej	17. Salomon Rakower, detto	11. Dom murowany Szali Lewkowicza		
jak wyżej	18. Józef Neumann, detto	12. Dom murowany Ebra Kuśnierza y in.			
jak wyżej	19. Chaim Lebwohl, detto	13. Dom murowany Ezryela Mansiewicza			
ul. Józefa 23	20. Jakub Hirschberg, detto	14. Dom drewniany Sukcessorów Lednickich	4. Kamienica Lewkowicowa⁴⁸		
ul. Józefa 25	21. Schachno Ascher, detto	15. Dom murowany S[ukce]s[or]ow Moyżesza Cyrulika	5. Kamienica Piesakowa		
ul. Józefa 27	22. Leibr Hocz. Ein gemauertes Gebäude	16. Dom drewniany Marka Jakarewicza	6. Kamienica Possowa⁴⁹		

ul. Józefa 29	23. Lazar Tuchmann, detto	17. Dom murowany Izraela Szklarza y in- nych	7. Kamienica Józefa Szynkarza gorzalcza- nego
ul. Józefa 31	24. Hirsch Grünberg, detto	18. Dom murowany Samsona Herszłowicza	8. Kamienica Abra- hama Izraelowicza⁵⁰
ul. Józefa 33	25. Bezalel Rozen- zweig, detto	19. Dom murowany Bekalela Hilowicza y innych	9. Kamienica Salo- mona Hersela
ul. Józefa 33	26. Petez Stark, detto	20. Domek drewniany Salomona Piekarza ubogiego	10. Kamienica Moj- żesza Andelsa
dom nieistniejący, w przedłużeniu ul. Józefa	27. Hirsch Stadtler, detto	21. Dom murowany w tradycji JJ.WW. Gołuchowskich y in- nych będący	11. Kamienica Lew- ka Salomonowicza
jak wyżej			12. Kamienica Szy- mona Chocza⁵¹
Nieistniejąca zabudo- wa w rejonie dzis.pl. Bawół	28. Markus Pauker. Ein hölz. Gebäude im mitrenen Stande	22. Domek drewniany (...) Szmulowicza	13. Dom drzewiany Dawida Złotnika⁵²
	29. Samuel Fendler, detto	23. Dom drewniany wdowy Lewkowicz- wey y innych	14. Dom Jowla
	30. Jakub Eichhorn, detto	24. Domek drewniany Moyżesza Berkowicza ubogiego (...)	15. Dom Drukarza Jachyma
	31. Maier Cuyfer. Ein gemauert. Neues Gebäude	25. Domek (...) Beli wdowy	16. Dom Jozua Rzeź- nika
	32. Markus Simon. Ein hölz. Gebäude (...)	26. Dom drewniany Eliasia Jakubowycza y innych	17. Dom Juka
	33. Tewel Heldbrand. Ein hölz. Schlechtes Gebäude	27. Dom drewniany Szmelki Pinkiesowicza	18. Dom Nachmana
	34. Moses Cytron, Manasses Metalmann. Ein frey stehendes Gebäude	28. Dom drewniany Berka Baniarza	19. Dom Hesela
	35. Moses Bernkopf. Anstossend mit N28	29. Domek drewniany Chawy wdowy	20. Dom Aarona Ru- sina
	36. Schmelki Fink. Ein hölz. Gebäude (...)	30. Dom drewniany Samsona Kalanowicza	21. Dom Hanka Skrzypka
	37. Abram Dotner, detto	31. Domek pusty schylony (...)	22. Dom Izaaka Kuś- nierza
		32. Dom pusty schylony	
		33. Domek Moyżesza krawca ubogiego	
		34. Dom murowany (...) do reperacyj	
		35. Dom murowany Izraela Chaymowicza	
		36. Domek drewniany spustoszony Moyżesza Kuśnierza ubogiego	
		37. Dom drewniany Jachyma Abramowicza	
		38. Domek drewniany tylny należący do Nru 18	
		39. Dom drewniany Moyżesza Faktora starego ubogiego	
		40. Dom drewniany Wolfa Moyżesza y innych	

jak wyżej	38. Abram Cypel, detto	41. Dom murowany Nachmana Lewkowicza	Z teyże przecznice: Domów szpitalnych 5	
jak wyżej	39. Moses Maulbeer. Ein hölz. Gebäude (...)	42. Dom drewniany Nachmana Lewkowicz		
jak wyżej	40. Elkan Fagotner. Ein frey stehende hölz. Gebäude	43. Dom drewniany Wolfa Perczowicza		
domy nieistniejące, przy Starej Bożnicy	Marcus Poluser. Auf dem Hauptplatz	44. Dom mały muro- wany Szymona Basa 45. Domeczek mały pod Bożnicą Herszli Cyrulika		
Stara Bożnica	42. Kancelarya Kaha- lna (...) Bożnica (...)	46. Bożnica Stara	23. Ratusz i Bożnica, gdzie nie mieszka nikt	
domy nieistniejące, w obrębie południowej części wnętrza ul. Szerokiej	43. Abraham Lipmann Ein frey stehen - des Gebäude (...) 44. Leibel Geiger, detto 45. Joseph Netwanek, detto	47. Budka Pinkiesa Cerulika 48. Budka Mendla Cerulika 49. Budka spusto- szona wdowy Pitli 50. Budka Cyperli Maślarki		
nieistniejący dom z bożnicą <i>Na Górcie</i> fundacji Mojżesza Ja- kubowicza Jেকেlesa	46. Bünen Bonard. Gemauertes Gebäude (...)	51. Dom murowany Jó- zefa Mendlowica y in- nych	24. Kamienica Izaa- ka Mojżeszowica⁵³	1663: kamienica Mojżeszowska
ul. Szeroka 22	47. Juda Infeld, detto	52. Dom murowany zdezcelowany y spusto- szony wdowy Ickowey	25. Kamienica Moj- żesza Moszela⁵⁴	1663: ruina
ul. Szeroka / ul. Na Przejszczu	48. Michael Haas. Hölz. Gebäude (...)	53. Dom drewniany Michała Raycelsa	26. Kamienica Samu- ela Doktorowica⁵⁵	1663: Kamienica Doktorowey
ul. Szeroka 21	49. Eliasch Wiener. Gemauertes Haus (...)	54. Dom murowany Icka Krawca ubogiego z innemi	27. Kamienica Kożu- chowskiego⁵⁶	1663: [ruiny]:
ul. Szeroka 20	50. Salomon Frayaus, detto	55. Dom murowany Abrama Prokeindy ubogiego	28. Kamienica Hana (...)	Są sklepy dołem
ul. Szeroka 19	51. Bacalel Florenz, detto	56. Dom murowany Marka Ickowicza y innych	29. Kamienica Szyje, co piwo szynkuje	Są sklepy dołem
ul. Szeroka 18	52. Rafael Goldmann, detto	57. Dom murowany Hai ubogi, spustoszony	30. Kamienica Moj- żesza Izaakowica⁵⁷	Są sklepy dołem
ul. Szeroka 17	53. Samuel Goldstoff, detto	58. Dom murowany P. Rabina y innych	31. Kamienica Aaro- na Jakubowica 32. Kamienica Łaza- rza Doktora⁵⁸	1663: Kamienica Mi- zeszowska
ul. Szeroka 16: bożni- ca Wolfa Bociana (<i>Pop- pera</i>)	54. Izaak Kohlberg, detto Der Tempel		33. Domek przy Boż- nicy Bociana 34. Dom Janusa Pisa- rowicza	1663: Bożnica Bocianowska

ul. Szeroka 16	55. Moses Singlust. Ein hölz. Haus	59. Domek drewniany pusty Abrama Berko- wicza ubogiego	35. Dom Salomono- wiców⁵⁹	
ul. Szeroka 15	56. Józef Mondelsohn. Ein Steinhaus (...)	60. Domek mały mu- rowany Elchona (?) Ickowicza	36. Kamienica Salo- mona Włochowicza⁶⁰	1663: Kamienica p. Włochowicza na murze
ul. Szeroka 13	57. Samuel Hendel. Ein Steinhaus (...)	61. Dom murowany Szmula Hendlowicza	37. Kamienica Mar- ka Łazarowicza⁶¹	1663: Kamienica starszego Łazarowicza na murach miejskich
ul. Szeroka 12	58. Lewi Weiblum. Steinhaus (...)	62. Dom murowany Lewita Herszłowicza ubogiego	38. Kamienica Lyth- manowska⁶² 39. Dom Moyżesza Reyzłowicza	1663: Dom Izaako- wy, okny z sklepu przez mur wybite (...) 1663: Dom drewnia- ny Eliasza pisarza (...) dach na murze oparty
ul. Szeroka 10	59. Izaak Bauming, detto	63. Dom murowany Judka Faywłowicza y innych	40. Kamienica Szy- mona Omiecińskiego	1663: Kamienica Szymonowej
	60. Gecel Rako- wer, detto	64. Dom murowany Herszli Miaszowicza y innych	41. Dom Moyżesza Bakalarza	
ul. Szeroka 9	61. Hirsch Pisek, detto	65. Dom murowany Jachyma Cadyka y innych	42. Kamienica Jele- nia sędziego żydow- skiego⁶³ 43. Kamienica Mar- ka Menkle	
ul. Szeroka 8	62. Joel Birnbaum. Ein hölz. Haus (...)	66. Dom drewniany Lewka Ślepego y innych	44. Dom Herszła Kraśnika⁶⁴	
			[między 44 a 45:] więzienie żydowskie	
ul. Szeroka 7	63. Azyk Block detto	67. Dom drewniany Lewka Wulfa u Kupca służącego	45. Dom Jelenia Mę- dłowicza⁶⁵	
ul. Szeroka, mykwa	64. Łażnik Kahałny. Ein öffentliches Baad- haus (...) 64. Berl Leputner. Ein hölz. Gebäude (...)	68. Łażnia		
rejon baszty przy pn.- wsch. narożniku muru obronnego Kazimie- rza	65. Berl Leputner. Ein hölz. Gebäude (...) 66. Nachem Brok, detto 67. Samuel Goldstof. Ein hölz. Haus (...)	69. Dom murowany Szmula Rachwała y innych 70. Domek drewniany Mendla Grabarza 71. Domek drewniany Michała Szymonowi- cza Bakał.	46. Dom Marka Izelsa- -Baszta, z niej Kazi- mierzowi płacą, w niej mieszkania pięcioro	1602: baszta wydzie- rżawiona Żydom na. mieszkania w zamian za remont; 1663: baszta drzewiana na Podbrzezie narożna
ul. Szeroka 3	68. Schachna Baim. Ein Steinhaus (...)	72. Dom murowany Haskła Manasiewiczza ubogiego	47. Kamienica Jozua Rabina⁶⁶	1663: Kamienica Idia (?) Arendarza
ul. Szeroka 2	69. Moses Segala, detto	73. Dom murowany Szmula Rachwała y innych	48. Kamienica Samu- ela Doktora⁶⁷	1663: Kamienica Do- ktorowska

			49. Kamienica Moyżesza Izaakowicza	1663: Kamienica Mojżeszowska
			50. Kamienica Bociana⁶⁸	
ul. Szeroka 1	70. Szyje Kwelwasser. Ein Steinhaus (...)	74. Dom murowany Jakuba Pinkiesowicza y innych	51. Kamienica Salomona Melcz	
zabudowa nie istniejąca, przy murze cmentarza Remuh	71. Moses Spingler. Ein hölz. Haus	75. Dom drewniany Herszli Złotnika	Z tąđ przecznica, w której Domków 8. Potem: 52. Dom Kurników 53. Dom Chromego 54. Dom Jelenia Idelsa	
			55. Kamienica do bożnicy nowej należąca	Pochodzącą z pocz. XVI w. dolną część fasady kamienicy (w linii dzisiejszego muru cmentarza Remu ujawniono w badaniach terenowych
Bożnica Remuh z otoczeniem	72. Bużnica Cmentarz Kośnica Podwórze (...)	76. Bużnica	56. Bożnica sama	
ul. Szeroka 39	73. Ester Goldgürtel. Ein Steinhaus (...)	77. Dom mały murowany Herszli Stobnickiego	57. Kamienica Janasa Kraśnika⁶⁹	
			58. Kamienica Dawida Fixela	1644: Jeleń Bocian (syn Wolfa Bociana) sprzedaje swój dom położony między domami Kraśnika [57] i rabina Joela Sirkesa – BaCha [59] Dawidowi Fixelowi ⁷⁰
ul. Szeroka 38	74. Zachariasz Frankel, detto	78. Dom murowany Zelika Markowicza y innych	59. Kamienica Janasa Chęcińskiego	W 1644 r. kamienica rabina BaCh – Joela Sirkesa ⁷¹
ul. Szeroka 37 (dom nieistniejący)	75. Zniesiono dla rozszerzenia ulicy (...)	79. Domek pusty nachylony	60. Kamienica Aarona Żmigrodzkiego	
ul. Szeroka 36 (dom nieistniejący)	76. Salomon Lancaik. Ein Steinhaus	80. Dom drewniany Salomona Szmuklerza	63. Kamienica Lewka Benkicza⁷²	
ul. Szeroka 35	77. Aram Goldmann, detto	81. Dom murowany Lewka Hilelowicza y innych	66. Kamienica Jelenia Łazarzowicza	
ul. Szeroka 34	78. Uriasz Wolsz, detto	82. Dom murowany Ury Zanwłowicza	67. Kamienica Abryza Celnika	

ul. Szeroka 33	79. Zanwel Flaum, detto	83. Dom murowany Zelki Nachmanowicza y innych	68. Kamienica Janasa Złotnika⁷³	
ul. Szeroka 32	80. Dawid Himelblau, detto	84. Dom murowany zdezelowany 2 wdów ubogich	69. Kamienica Dawida Zysela⁷⁴	
ul. Szeroka 31	81. Markus Pinkas, detto	85. Dom murowany wdowy Hany y innych	70. Kamienica druga tegoż Zysela	
ul. Szeroka 30	82. Joseph Gleitzmann, detto	86. Dom murowany Salomona Posa y innych	71. Kamienica Jozua Kożuchowskiego⁷⁵	
ul. Szeroka 29	83. Man Hochwald, detto	87. Dom murowany Gitla y innych	72. Kamienica Kantorowica	
ul. Szeroka 28	84. Józef Paryzer, detto	88. Dom murowany Natana Folfowicza y innych	73. Kamienica Wolfa Mendla⁷⁶	
ul. Szeroka 26-27	85. Filip Bonde, detto	89. Dom murowany Doktora Bondy	74. Kamienica Cukiernikowa	1647: własność Efraima Cukiernika ⁷⁷
			75. Kamienica Jozua Kożuchowskiego	1647: Teodor Kożuchowski zapisuje kamienicę „podle Efraima Cukiernika swemu wnukowi Lemel, synowi Lewka ⁷⁸
			76. Kamienica Rabina Noty	
			77. Kamienica Łazarza Fixela	
			78. Dom Lewka Wygderowicza	zaplecze posesji j.w.
ul. Szeroka 25 / ul. Józefa	86. Szymon Deyches. Das Eck Haus (...)	90. Dom murowany Zanwla Danchesa y innych	79. Kamienica Salomona Gaby	
ul. Józefa 44	87. Abram i Anczyc Kohlhary (...) beym Eingange in die Judenstadt	91. Dom murowany Abrahama Anszowicza	80. Kamienica Izaaka Andelsa	
ul. Józefa 42	88. Eliaz Glig i Kręgiel. detto	92. Dom murowany Nasona Folfowicza y innych	81. Kamienica Łazarza Fayblowicza	
ul. Józefa 40	89. Markus Bakier. Eingemauertes Haus nächst dem Stadtthore		82. Kamienica Faybela Łazarzowicza	
ul. Józefa 38, bożnica Wysoka		93. Buźnica. Na tyle domek Haskla Lewkowicza	83. Bożnica Wysoka	
ul. Józefa 36 / ul. Jakuba	90. Eliaz Brochstal, detto	95. Dom murowany Abrahama Spytkowskiego y innych	84. Kamienica Święttlikowska⁷⁹ przy Bramie Kazimierskiej	1536: umowa Jonasza syna Abrahama z włoskimi budowniczymi o wzniesienie domu in platea <i>Judaeorum acialiter</i> . ⁸⁰

ul. Jakuba, pomiędzy ul. Józefa a ul. Ciemną, pierzeja wschodnia	91. Aron Goldfaden, detto	94. Domek mały zde- zelowany murowany	85. Dom Samuela Hordysza
	92. Leibel Popst. Ein gemauertes Haus nächst dem Stadtthore	96. Dom murowany Lewka Aronowicza y innych	86. Plac pusty bez budynku
	93. Zelig Rubin	97. Domek mały pół murowany Moyzeszo- wiczca y innych	87. Dom, w którym Lewek Mayzen i Józef bracia mieszkają
ul. Ciemna, pierzeja południowa	94. Abram Szpingold, detto	98. Dom murowany zdezelowany Lewka Swicarza	88. Dom pusty 89. Dom Lewka Kra- śnika 90. Dom Szymona Czapnika
	95. Gabryel Pomay. Ein hölz. Haus in der Quergasse	99. Domek drewniany Gabryela Płatkarza	91. Dom Jozua Wie- przyka
	96. Izaak Samuel, detto	100. Domek spustoszo- ny Szmula Swicarza	
Rejon ul. Kierkowej na zapleczu posesji przy ul. Szerokiej oraz przy wschodnim murze cmentarza Remuh	97. Salomon Koszes. Ein hölz. Haus (...)	101. Domek drewnia- ny Moyżesza Płatkarza	
	98. Salomon Marder. Ein hölz. Haus (...)	102. Domek pusty Szmulowicza ubogiego	
	99. Mann Bleda, detto	103. Domek drewniany tylny do nru 82 należący	61. Dom Marka Be- nedykta⁸¹ 62. Dom Jozua Mes- serina⁸²
	100. Jozua Spilmann, detto	105. Domek murowa- ny zdezelowany Ga- bryela Duchownego	64. Dom Łazarza Rzeźnika⁸³ 65. Dom Ferensa Smolera⁸⁴
	101. Aba Alaum. Ein hölz. Haus (...)	104. Domek drewniany Abe Herszłowicza ubogiego	92. Dom Marka Kra- wca przy Wale⁸⁵
	102. Markus Trener, detto	106. Domek drewnia- ny Marka ubogiego	93. Dom Jakuba Tanchorowica
		107. Domek pusty	
ul. Ciemna 13	103. Jakub Kreyde, detto	108. Domek drewnia- ny Lewka Krawca y innych	94. Dom Manesa Metualesa
ul. Ciemna 15 (część wschodnia)	104. Adel Elster wdo- wa. Ein hölz. Haus (...)	109. Dom drewniany Berka Bakalarza y innych	94. Dom Wigdoro- wiczca
ul. Ciemna 15 (część zachodnia)	105. Leibel Natel. Ein gemauertes Haus (...)	110. Dom drewniany Icyka Faybusia	96. Dom do Druka- rni należący⁸⁶
ul. Ciemna 17	106. Michael Leinkram detto	111. Dom murowany Herszli Józefowicza	97. Kamienica w tyle Drukarni, do niej należąca
ul. Ciemna 19	107. Jakub Funkelstein. Ein Steinhaus, detto	112. Dom murowany Abeli Puselera	98. Kamienica Salo- mona Szytnorowicza⁸⁷
Przy pd.-zach. naroż- niku cmentarza Remuh	108. Szaia Fray. Ein hölz. Haus, detto	113. Budka drewniana przy Kierkowie	

Adres współczesny	Plan <i>Senacki</i> , pocz. XIX w.	Specyfikacja domów, ok. 1780	Regestr domów na placu (...), który kupili <i>Moyżesz Jakubowicz</i> y <i>Moyżesz Kalahora</i> , 1635	Inne źródła
Rejon szlachtuza przy murze obronnym <i>Kazimierza</i> , między ul. <i>Kupa</i> i ul. <i>Jakuba</i>	109. <i>Lipmann Gertner</i> Das Schlachthaus an der Stadtmauer	115. Domek pusty <i>Leyzera Krawca Żebra</i>	22A. Podle tego domu [21a] jest przecznicą wedle <i>Szlachtuza</i> , w ty (...) dom <i>Łazarza</i> , co kupił <i>Łazarz Salomonowicz Rzeźnik</i> (...)	1663: <i>Szlachtuz</i> do muru publicznego
	110. <i>Salomon Sandstein</i> . Ein hölz. Gebäude	116. Domek drewniany pusty <i>Salomona Torbiaza</i>	21A. Dom – <i>Abraham Jakubowicz Rzeźnik</i>	przybudowany. Podle tego
		Szlachtuz pusty przy <i>Kierkowie</i>	26A. Podle muru dom <i>Szlachtuzy</i> (...) co kupili <i>Jeleń</i> i <i>Dasen Lewkowiczowie</i> bracia	budynek opustoszały przy samym murze (...)
ul. <i>Jakuba</i> , pierzeja zachodnia, od pn. do pd.	[pustka, bez nru]		19A. Dom – <i>Abraham</i> syn <i>Łazarzowicza Smuklerza</i> 18A. <i>Eliasz</i> syn <i>Zyskinda Rzeźnika</i>	zob. plan <i>Senacki</i> , poz. 138
	111. <i>Izaak Flei</i> . Ein hölz. Haus neben den <i>Freydhof</i>	117. Domek drewniany <i>Wulfa Szkolnika</i>	17A. Dom – <i>Marek Mirdesz Józefowicz</i>	
	[pustka, bez nru]		16A. Dom – <i>Eliasz Isaakowicz Kuszniery</i> i z wdową (?) <i>Kumbiessową Bakalarką</i>	
	112. <i>Berl Flicker</i> , detto	118. Domek pusty <i>Józefa Nasarza</i>	15A. Dom – <i>Samuel Anctowicz</i> (?)	
	113. <i>Abram Federer</i> , detto	119. Dom drewniany <i>Fiszowicza Anramy</i> i innych	14A. Dom – <i>Lewek Kuk pętlarczy</i>	
	114. <i>Samuel Buchberg</i> , detto	120. Domek pusty drewniany <i>Zanwła ubogiego</i>	13A. Dom – <i>Moyżesz Szkot Izraelowicz</i>	
	115. <i>Abram Hochstim</i> detto	121. Dom drewniany <i>Marka Bakalarza</i> i innych	12A. Domy rozdzielne kupili (...) <i>Eliasz Abrahamowicz</i> , <i>Lewek Furmanowicz</i> (...), <i>Isaak Cymbalista</i> (...), <i>Salomon Introligator</i> (...)	
	116. <i>Józef Weichsel</i> , detto	122. Dom drewniany <i>Józefa Wulfowicza</i> i innych	11A. Dom - <i>Izrael z Moyżeszem</i> (...)	

	117. Hirsch Szostak, detto	123. Dom drewniany Nawy Sługi y innych	10A, 9A. Dom - Salomon Fixel, Salomon Moskowicz, Izrael Rusin rozdzielne gmachy maiący	
	118. Markus Eisenberg, detto	124. Dom drewniany wdowy Lei pół opustoszały y innych; - Dom bez nru drewniany Icka Fraymowicza (?)		
	119. Aron Helstim detto	125. Dom drewniany Arona Markowicza y innych	8A. Dom drewniany y sklep murowany Isaaka Joachima Furmanowicza	
	120. Moses Reinfeld, detto	126. Domek mały półmurowany wdowy Herszłowy	7A. Dom drewniany Symon Moyżeszowic	
	121. Jakub Wasserberg Gemauertes, detto	127. Dom tylny murowany Jankla Gampłowicza	6A. Podle tego [poz. 5A] ogrodu (?) dom drewniany – Marek Manasz (?) z Izaakiem Abrahamowiczem	
Bożnica Ajzyka	122. Salomon Fischel. Neben Tempel.	128. Bużnica na plac idąc stoiąca	5A. Podle (...) przecznicy dom drewniany Izaaka Jakubowicza starszego – z gruntem i wszystkimi przyległościami, aż na drugą ulicę	Bożnica zbudowana w latach 1638-1643 staraniem wsp. Izaaka Jakubowicza
ul. Kupa, pierzeja wschodnia, od bożnicy Ajzyka na północ	123. Salomon Eysig i Salomon Fischel. Der Tempel samt den dazü gehörigen hölz. Hause		33 A. Podle tego domu Pana Izaaka w drugi Uliczy odnow[ej] drugi[ey] bramy kupieł Lewek Sklarz	
	124. Berl Jehhauser. Neben Tempel ein hölz. Haus freystehend	129. Plac pusty do wybudowania się		
	125. Lebel Moses. Ein hölz. Haus in der Breitengasse	130. Domek drewniany nachylony Lewka Rzeźnika	34A. Podle tego kupieł dom Izaak Czarny z Moyżeszem Zachariaszowicem	
	126. Ioel Stulbrich, detto	131. Dom drewniany Icka Kaleki chorego	35A. Dom – Kalman Drukarcz z Izaakiem Szkolnikiem	
	127. Effreim Feingebaum, detto 132.	132. Dom drewniany Faybusia Faktora ubogiego	36A. Dom – Joseph Pętlicarz y Moyżesz Salomonowicz	

	128. Wolf Kręglowicz, detto	133. Dom drewniany Abrahama Szmuklerza	37A. Dom-Abraham Salomonowicz z Jakubem
	129. Szaia Krzepler, detto	134. Dom drewniany Salomona Szmuklerza	38A. Dom -Liberman Pętlicarz
	130. Hirsz Glogauer, detto	135. Dom drewniany (...) zostaje w Tradycji JJ WW Gołuchowskich	39A. Dom – Foltyn Smuklerz z (...) Smuklerzem
	131. Mordys Rauchinger, detto	136. Dom drewniany Mordysia Czapnika y innych	40A. Dom - Jeremiasz Węgrzyn
	132. Aron Spicel, detto	137. Domek drewniany Nachmana Nosorza	41A. Dom – Lewek (...) Mytlarz
	133. Faywel Grosshut, detto	138. Dom drewniany Jakuba Pałkarza	42A. Dom – Izrael Mulatowicz z wdową Moyżeszową Węgrzynką
	[pustka, bez nru]		43A. Dom – Dawid Aptekarz z Josephem Doktorowiczem⁸⁸
	134. Izrael Picele, detto	139. Dom drewniany Izraela Portkarza	44A. Dom – Jakub Węgrzyn
Rejon ul. Warszauera, pierzeja południowa	135. Eliasz Kendel, detto	140. Domek spustoszały tylni wdowy Frandli ubogi	25A. Dom – Jakim Abrahamowicz Smuklerz z Jakubem Salomonowiczem
	136. Maier Munk, detto	141. Domek Szai Izraelowicza	24A. Podle tego domu [23A] kupieli Lewek Smuklerz Jeleniowicz y z szwagrem swoim Izraelem Smuklerzem spólnie
	137. Izaak Butler, detto	142. Drugi podobny przy murze	23A. W t[e]y przecznicy przeciwko tego domu [22A] kupiel dom Jakub Kankesz
ul. Jakuba, pierzeja zachodnia	138. Faywus Borstenbinder, detto	143. Dom pusty Herszli Żebraka	20A. Dom – Dawid z bratem Abrahamem Amiszkowiczowie Szmuklerze
Przy miejskim murze obronnym, po zachodniej stronie bożnicy Kupa	139. Nochen Fridrich. Ein hölz. Haus an der Stadtmauer	144. Domek Eliasza Dawidowicza	22A. Podle tego domu [21A] jest przecznica wedle Słachtuza, w t[e]y przecznicy jest dom Łazarza, co kupił Łazarz -

**Salomonowicz Rzeźnik (?) podle tego
Szlachtuza leżący**

Bożnica Kupa (Szpitalna)	140. Bużnica (...)	145. Bużnica	27A. Podle tego [muru obronnego koło szlachtuza] są domy Szpitalne przez wszystkie płacz na szerz y dłuż podle muru leżące aż do ogrodu i gruntu Jordanowego (...)	1663: Za Szpitalną Bożnice mur (...) z budynki od tejże Bożnice do muru przysadzone (...) i wszystkie mur od tey Bożnice do Kamienice Jordanowskiej (...)
Przy murze obronnym, po wschodniej stronie bożnicy Kupa	141. Lipmann Schwann. Ein hölz. Haus an der Stadtmauer	146. Domek mały przy murze Tobiasza Krawca ubogiego		
	142. Zelig Katyner, detto	147. Drugi podobnyż przy murze		
	143. Aaron Rauchinger, detto	148. Domek Wolfa Moyżesza Kantora		
	144, 145, 148. Szpital, detto	149-151. Domki szpitalne drewniane (...) dla chorych		
	146. Ienchen Józef, detto	152. Domek przy murze Marka Szmulowicza		
	147. Iuda Lancy, detto	153. Drugi podobnież Abrama Ostrohaza		
w obrębie dzisiejszego pl. Nowego	149. Simon Markus, Abram Hirsch. Ein frey stehendes hölz. Haus	154. Trzeci podobnież Szymona Markowicza służącego 155. Budynek przy murze Beyrycha Krawca	Grunt Jordanowski	1653: Kamienica Jordanowska - przy niej domków 12 w których mieszkają, a domki 2 puste ta kamienica i domki wszystkie 14 zapowietrzone)
w zachodniej części dzisiejszego pl. Nowego, przy granicy Miasta Żydowskiego	150. Berach Caun, detto	156. Domek mały Herszli Żebraka	Grunt Jordanowski	
	151. Izer Szmatau. Ein hölz. Haus	157. Domek przy murze Mendla Swicarza	Grunt Jordanowski	
	152. Chaim Hunger, detto	158. Domek spustoszony Szmula Introliatora	Grunt Jordanowski	
	153. Gedalia Raytel, detto	159. Domek pusty zatradowany przez JJ WW Gołuchowskich	Grunt Jordanowski	
w obrębie dzisiejszego pl. Nowego, na osi dzis. ul. Estery	154. Hirsch Schubert, existiert nicht mehr	160. Domek mały Arona Nosarza	Grunt Jordanowski	
	155. Kopel Wanderer, detto 156. Izaak Szott. Ein frey stehendes hölz. Haus in der Breiten Gasse	161 y 162. Domki całym dwa spustoszone znajduią się tylko Żebraki	Grunt Jordanowski	

	157. Abraham Józef Chaim, detto	163. Domek drewniany Icka Czapnika y innych	Grunt Jordanowski
rejon zachodniej pierzei dzisiejszej ul. Estery	158. Effraim Stellmann, detto	164. Dom drewniany Herszli Kusnirza y innych	Grunt Jordanowski
	159. Haskel Osterlam, detto	165. Dom drewniany Wolfa Szmuklirza y innych ubogich	Grunt Jordanowski
	160. Leobel Merel. Ein hölz. Haus in der Brei-ten Gasse	166. Domek wdowy Hany ubogi (...)	Grunt Jordanowski
rejon ul. Estery, przy granicy „chrześcijańskiej” posesji, ul. Józefa 22	161. Kalman Bendyt, detto		54A. Podle tego [53] w tej przecznicy kupieli dom Łazarz Izaak y Jakub Józefowiczowie bracia
	162. Berl Flender, detto	167. Domek drewniany Berka Feywla ubo-giego	55A. Dom – Salomon i Jakub
	163. Abram Piasker, detto	168. Dom drewniany Lewka Czapnika y innych	52A. Dom – Musat (?) Lewkowicz z bra-tem Wolfem
ul. Józefa 24, część zachodnia z zapleczem	164. Isaak Rittermann, detto	169. Dom drewniany Lewka Czapnika y innych	51A. Dom – wdowa Moyżesza Jakubowicza w kącie od ulicze aż do drogi idąca(?) ze wszystkimi w ty przecznicy ku kąтови od Czesakowski ka-mienicy⁸⁹
na osi dzisiejszej ul. Estery	165. Zelig Erenpreis detto	170. Domek mały Lewka Dawidowicza	50A. Podle tego [49A] w ty przecznicy kupieli dom Janas Jakubowicz z Salomonem Prefticzem (...) od ulicze aż do drogi
	166. Józef Stickler, detto	171. Domek spustoszały	
we wschodniej pierzei dzisiejszej ul. Estery	167. Nachym Goldenchleiff. Ein Steinhaus in der Breiten Gasse	172. Domek mały Wolfa ŻebraKa	49A. Podle tego [48A] kupił Jeleń Borszeński Rzeźnik także poczawszy od przecznicy aż do drogi
na osi dzisiejszej ul. Estery, w pierzei ul. Józefa	168. Jakub Pelkan. Ein Holzhaus, detto	173. Domek (...) Szkulnika	zob. poz. 50A
	169. Kopel Firmgocht. Ein hölz. Haus gegen der Judengasse 170. nie exystuie (...)	174 y 175. Domki spustoszałe	zob. poz. 50A

ul. Józefa 26 z zapleczem	171. Szkoła (nieistniejąca)	176. Dom drewniany szkoła dla Dzieci	48A. Podle [47A] też przecznica – dom – Izaak Salomonowicz Starszy z Izaakiem Berlem aż do drugiej fortki	
	172. Nie istnieje (...)	177. Domek spustoszały		
ul. Kupa /ul. Izaaka	173. Jakob Cypresse. Ein hölz. Haus auf der Breiten Gasse	178. Domek Antraszla Torbiarza	47A. Dom na rogu w przecznicy Jeleń Bocian⁹⁰	1636: Jeleń Bocian sprzedaje swój dom drewniany Izaakowi Bass ⁹¹
	174. Ozer Helbrand, detto	179. Domek Chai wdowy sieroty		
ul. Izaaka – pierzeja północna między ul. Estery a ul. Kupa .	175. Salomon Fischel. Ein frey stehendes hölz. Haus	180. Dom drewniany Fiszla Abrahamowicza	57A. Podle tego [56A] domu narożnego w przecznicy należącego do Wielki ulice przeciwko Jelenia Bociana [47A] kupili dom Izaak i Samuel synowie Josepha Kozuchowskiego(?)⁹²	
	176. Perla Brechsler, detto	181. Dom drewniany Jakuba Jerachemza (?)	56A. Podle tego [55A] w tej przecznicy kupił dom Izaak Salomon Szanowicz kuśnierz⁹³	
ul. Kupa, pierzeja zachodnia	177. Baruch Kopelik, detto	182. Dom drewniany w reparacji		
rejon ul. Estery i wschodniej części pl. Bowego	178. Freidle Rosin, detto 179. Nie istnieje (...) 180. detto 181. Józef Ionas. Einhölz. Haus in der Breiten Gasse 182. Joel Schwambinger, detto	183, 184, 185, 186 y 187. Pustki drewnianych domów	55A. Dom – Moyżesz Samuelowicz Bakalarz z Bieniaszem (?) Benedictem	1653: domki na gruncie Jordanowskim
	183. Hain Kretzner, detto	188. Dom drewniany Abrahama Krawca		
	184. Hersch Kreyzel, detto	189. Domek Hayzyka Złotnika	63A. Dom – Lewek Abrahamowicz z Jakubem Czapnikiem, aż do Jordanowego gruntu⁹⁴	
	185. Izaak Joles, detto	190 y 191. Pustki drewnianych domów	zob. poz. 64A lub 65A	
ul. Kupa, pierzeja zachodnia, od północy do południa	186. Hirsch Weiner. Ein frey stehendes hölz. Haus		67A. Dom – Joseph Smuklierz Janaszowicz aż do przecznicy	

ul. Kupa, pierzeja zachodnia, od północy do południa

przeciwko szpitalnym domom do Jordanowskiego gruntu

	187. Leibl Markcheine. Ein hölz. Haus (...)	192. Dom drewniany wdowy Szmuklerki innych ubogich	66A. Dom – Izrael Pasamonik aż do gruntu Jordanowskiego	
	188. Hain Rufaus, detto	193. Dom drewniany Lewka Krawca	65A. Dom – Marek Josephowicz – aż do gruntu Jordanowskiego	
	189. Samuel Eitrach, detto	194. Dom drewniany Salomona Szklarza	64A. Dom – Joseph Markowicz, Lewek (...), Łazarz Bakalarz y Abraham różne gmachy podzielone aż do gruntu Jordanowego	
	190. Bünen Grice, detto	195. Domek mały Aarona Rzeźnika		
	191. Aaron Groner, existirt nicht	196. Domek tylny drewniany Herszli Markowicza		
	192. moe exyztuie	197. Domek Reli wdowy żebraczki		
	193. Moses Steiff. Ein hölz. Haus (...)	198 y 199. Domy dwa drewniane Marka Dacir (?)	62A. Dom Jakub Kapłon – także też też zachodzi do Jordanowego gruntu	
	194. Dawid Moschey, detto		61A. Dom – Lewek Markowicz z bratem Dawidem (?) Kramarzem, także też zachodzi do Jordanowego gruntu	
	195. Hirsz Roses, detto	200. Dom murowany Herszli Haymowicza	60A. Podle niego [59a] w ty przecznicy kupił dom Moyżesz Samuelowicz Modlisz (?) aż tyłem zachodzi do Jordano-wego gruntu	
zaplecze ul. Józefa 26	196. Aaron Codiak, detto	201. Domek pusty	zob. poz. 47A	
ul. Józefa 26 / ul. Kupa	197. Abram Blodek, detto	202. Dom drewniany Salomona Wachtarza Nocnego	46A. Dom – Salomon Bocian⁹⁵ i podle tego dom – Lewek Litman Gorzelnik⁹⁶	1647: Salomon Bocian z żoną Kaylą sprzedaje swój dom Szymonowi Małemu ⁹⁷
	198. Zelig Honig. An Planken der Juden Gasse	203. Dom drewniany Lewka Józefowicza y innych	45A. Dom – Joseph Jelenowicz	

ul. Józefa 30 / ul. Kupa 26	199. Rysak Gürtler. In der Juden Gasse	204. Dom połowa murowanego do Bractwa Synagogi należący	28A. Podle drugi brony now[e]y – od drogi dom w tydzie Wofa Bochenskiego kupiel dom Moyżesz Gorzałnik	1645: Wolf Bocheński sprzedaje dom Szymonowi Mojżeszowiczowi ⁹⁸
ul. Kupa 24, część pd.	200. Izaak Steinglaz, detto	205. Domek tylny należący ad No 211	29A. Podle tego domu [28A] kupiela dom wdowa Daniewa	
ul. Kupa 24, część pn.	201. Gerson Rozes, detto	206. Domek drewniany Jenucha Faktora ubożego	30A. Dom – Izaak Salomonowicz złotnik wraz z Danielem Kuśnierzem	
ul. Izaaka 5 / ul. Kupa 22	202. Elias Eissig. Ein hölz. Haus (...)	207. Domek Eliasza Azykowicza	31A. Kamienica – Marek Izaakowicz Kramarz⁹⁹	
ul. Izaaka			32A. Podle tey Kamienice przecznica aż do Pana Izaakowego starszego domu [5A]	
ul. Izaaka 5	203. Józef Alexander. Ein Stein Haus, detto	208. Dom murowany Majora Draynera	część poz. 31A	
ul. Izaaka 7 / ul. Jakuba 27	204. Moses Elias, detto	209. Dom murowany przez połowę Icka Żebra, zatradowany od JJ WW Gołuchowskich	4A. Kamienica – Jachym Szalowicz złotnik¹⁰⁰	1653: 102. Dom Jachyma Szalowica
ul. Jakuba 29	205. Leibl Szwenk. Ein Stein Haus (...)	210. Dom murowany przez połowę Gępla Manaszewicza	3A. Dom drewniany Jakub Isaakowicz	1653: 101. Dom Mojżesza Jakubowica
ul. Jakuba 31	206. Markus Kantor, detto	211. Dom murowany przez połowę Faywla Faktora	2A. Podle w/w [1A] Janas Pinkusz z zięciem Salomonem Jakubowiczem	1631: Baruch syn Jakuba Morawczyka sprzedaje dom swemu szwagrowi Pinkusowi ¹⁰¹ 1653: 100. Kamienica Mojżesza Morduszowica
ul. Józefa 34 / ul. Jakuba 33	207. Ezryel Rybe i Wolf Prozek, detto	212. Dom murowany przez połowę zakładany od JJ WW Gołuchowskich	1A. Kamienica przy wrotach y fortce Wolf Bocheński syn Samuela Małego	1645: Mojżesz syn Izaaka Jakubowicza Jeklesa sprzedaje część kamienicy „Samuelowskiej” Wolfowi Bocheńskiemu ¹⁰² 1653: kamienica Będzińskiego

¹ B. Krasnowolski, *Materiały do planszy: Miasto Żydowskie na krakowskim Kazimierzu w połowie XVII wieku*, wydruk komputerowy, Kraków 1996.

² Biblioteka Jagiellońska, *Teki Żegoty Paulego*, rkps, sygn. 5357/II, t. VII, k. 73 nn.

³ Archiwum Państwowe w Krakowie (cyt. dalej: AP Kraków), sygn. K-358.

⁴ AP Kraków, akta depozytowe Gminy Żydowskiej, sygn. III/11-8.

⁵ Dla ogółu spisów podatkowych Kazimierza (także chrześcijańskiego) określenie *kamienica* oznaczało murywany, zaś określenie *dom drewniany* budynek mieszkalny.

⁶ M. Bałaban, *Przewodnik po żydowskich zabytkach Krakowa*, Kraków 1935. Przynależność posesji do rodu Kalahora w końcu XVIII w. potwierdzają akta hipoteczne Wolnego Miasta Krakowa, spisane w 1826 r.; AP Kraków, WMK Hip. 17, poz. 85.

⁷ *Regestr dom na placu przy ulicy Starej Żydowskiej, który placz kupieli Moyżesz Jakubowicz y Moyżesz Kalechora od Panów Rayczów Kazimierskich według contractow zapisanych w księgach kazimierskich, uczynionych, zeznanych, zapisanych, które są przedane różnym ludziom według zeznania y świadectwa starszych Żydów przed księgami żydowskimi (...)*; AP Kraków, Oddz. na Wawelu, *Księga wojewodzińska*, sygn. II, s. 653 nn.

⁸ *Visio ruinarum murorum civitulum extra Vicos Judaeorum per Judaeos in praedictum civitatem factam*; Archiwum Państwowe w Krakowie, *Protocollon actorum consular. Kazimir. 1662-1663*, sygn. K-815, k. 560-565; odpis: Biblioteka Jagiellońska, *Teki Żegoty Paulego*, sygn. 5357/II, t. VII, k. 88v-89v.

⁹ O architekturze i sytuacji nieistniejącej *kamienicy Jordanowskiej* zob. B. Krasnowolski, *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, Kraków 1993, s. 118-119.

¹⁰ *Księga wykazów gminy X Miasta Wolnego Krakowa przez Komisję Hypoteczną Rzeczy-Pospolitej Krakowskiej od Seymu Prawodawczego dnia 17go Czerwca 1822 roku ustanowioną po dzień 31 Maja 1826 roku ułożonych i zatwierdzonych*; AP Kraków, WMK Hip. 17, 18, 19.

¹¹ Oryginał w Sztokholmie. Reprodukacja: AP Kraków, sygn. I-2; publ.: *Katalog dawnych map wieloskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, 1981, poz. 8.

¹² Publikowany w skali oryginału: M. Odlanicki-Poczobutt, Z. Traczewska-Białek, *Plan Kolałajowski źródłem informacji o Krakowie*, „Rocznik Krakowski” nr 48, 1977.

¹³ Po II wojnie światowej zachowana kopia: AP Kraków, sygn. II-10; publ.: *Katalog dawnych map...*, poz. 28.

¹⁴ Publikowany: *Plan miasta Krakowa Ignacego Enderle z lat (1802-1805) 1807-1808 tak zwany Senacki wraz z wykazem realności miasta z początku XIX wieku*, wyd. H. Münch. Kraków 1959 (reprodukcja oryginału i przerys); reprodukcja innej wersji oryginału: *Katalog dawnych map...*, poz. 33.

¹⁵ Rekonstrukcja terytorialnego rozwoju Miasta Żydowskiego: B. Krasnowolski, *Ze studiów nad urbanistyką i architekturą krakowskiego Kazimierza w późnym średniowieczu i czasach nowożytnych*, Rocznik Krakowski, 1989; tenże, *Rozwój urbanistyczny i architektoniczny miasta żydowskiego na krakowskim Kazimierzu*, Krzysztofory Zeszyty Naukowe Muzeum Historycznego, 1989.

¹⁶ Położenie bramy dokumentuje m.in. wzmianka w spisie posesji z roku 1653, dotycząca „kamienicy” położonej w miejscu dzisiejszego domu przy ul. Józefa 36: *Kamienica Świetlikowska przy Bramie Kazimierskiej*. Zarówno wspomnianej bramy jak pierwszej z wymienionych furtek dotyczy wzmianka w rejestrze z 1635 r. o „kamienicy” w miejscu dzisiejszego domu przy ul. Józefa 34 i Jakuba 33: *kamienica przy wrotach y fortece*. Do drugiej furki – określonej mianem „brony nowej” – odnosi się wzmianka w tymże rejestrze o domu przy ul. Józefa 30 i Kupa 26: *podle drugi[ej] brony now[e]j*. Zob. *Aneksy*, pozycje 84, 1A, 28A.

¹⁷ Podstawą prawną dla tej działalności budowlanej mógł być dekret Władysława IV z r. 1638; por. M. i K. Piechotkowie, *Bóżnice murywane na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1999, s. 58-59.

¹⁸ Niniejsze omówienie przedstawione zostało przez autora w niepublikowanym referacie *Architektura żydowskiego Kazimierza*, wygłoszonym 4 kwietnia 1995 r. w Centrum Kultury Żydowskiej. Na ten ciekawy problem zwrócił uwagę Pan Natan Gross, którego cenna recenzja pracy autora *Ulice i place krakowskiego Kazimierza*, zamieszczona w wydawnym w Izraelu „Nowinach-Kurierze” z 1 stycznia 1993 r. (*A gdzie bożniczka 'Auf'n Bergel'?*) sprowokowała relacjonowane tu wyniki wstępnych badań.

¹⁹ M. Bałaban, *Przewodnik*.

²⁰ AP Kraków, WMK Hip. 19, poz. 46A, 46B, 46C, 47D.

²¹ Wniosek taki znajduje potwierdzenie w szczegółowym planie miasta opracowanym przez Konarzewskiego w 1878 r. (plan publikowany: *Katalog dawnych map wieloskalowych Krakowa XVI-XIX wieku*, red. M. Odlanicki-Poczobutt, Warszawa 1981, s. 233), gdzie zaznaczono wąski, wysunięty przed linię muru obronnego trakt południowy. Znajduje to potwierdzenie we wspomnianych widokach (por. il. 2-5), ukazujących odrębne dachy nad obiema częściami budynku – przed i za linią muru obronnego.

²² Kwerendę przeprowadzono w zbiorze zgromadzonym przez Pracownię Ikonografii Krakowa Muzeum Narodowego w Krakowie.

²³ *Gdy Żydzi opuścili Kazimierz w marcu 1941 rozeszła się pogłoska, że w bożnicy na Górcie zamurowane są skarby w złocie i srebrze. Pewnego dnia podekscytowany tłum rzucił się gromadą na stary budynek i rozebrał go do ostatniej cegły. Czy znaleziono tam jakieś skarby? Nie wiadomo. Wiadomo tylko, że zabytkowa bożniczka przestała istnieć*; N. Gross, *A gdzie bożniczka 'Auf'n Bergel'?*

²⁴ M. Bałaban, *Dzieje Żydów w Krakowie i na Kazimierzu*, Kraków 1912 t.1, s. 271, 417

²⁵ Tamże, s. 183.

²⁶ Tamże, s. 420-421; Duda /zobacz uwagi do przyp. 71.

²⁷ M. Bałaban, *Dzieje...*, s. 166 nn.

²⁸ Dawna substancja budowlana przetrwała w piwnicach.

²⁹ Dawna substancja budowlana przetrwała w piwnicach; dzisiejszy budynek powstał przed kilku laty.

³⁰ M. Bałaban, *Dzieje...*, t.1, s.196.

³¹ Tamże, s.183.

³² Tamże, s. 172, 183, 208.

³³ Dawna substancja budowlana przetrwała w piwnicach; dzisiejszy budynek powstał przed kilku laty.

³⁴ Numery w nawiasach kwadratowych odnoszą się do oznaczeń na ukazanym tu planie Miasta Żydowskiego.

³⁵ Wskazywałyby na to wyniki badań terenowych. Problemem niewyjaśnionym do końca jest tu geneza niewielkiego cmentarza, zachowanego jako skwer w północnej części wnętrza ulicy. Natrafienie w ostatnich latach na pochówki pomiędzy tym cmentarzykiem a cmentarzem Remu wskazywałyby na szerszy niegdyś zasięg tego pierwszego.

³⁶ Na stare tynki w piwnicach zwrócił uwagę w toku badań architektonicznych dr Marek Łukacz.

³⁷ M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 99. Autor błędnie wiąże tę inicjatywę z budową bożnicy Kupa; miała ona wprowadzić charakter modlitewni „szpitalnej”, lecz w r. 1595 – na 13 lat przed nabyciem *area nova judaeorum* – jej budowa w obecnym miejscu nie mogła wchodzić w grę.

³⁸ Por. fragment dotyczący domu [57A] w wykazie z 1635 r.: *Podle tego domu naroznego w przyczynicy należącego do Wielki ulicy (...)*.

³⁹ M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 89.

⁴⁰ Tamże, s. 215.

⁴¹ Tamże, s. 173.

⁴² Tamże, s. 326.

⁴³ Ugody zawierane pomiędzy starszyzną żydowską a władzami miejskimi Kazimierza mówiły przeważnie o 8 żydowskich jatkach rzeźniczych; tamże, s. 81, 90, 93.

⁴⁴ W. Niewalda, i in., *Bóżnica Kupa, dokumentacja z badań architektonicznych*, mps, Kraków 1993. Zob. także: H. Rojkowska, A. Sudacka, *Bożnica „Kupa”, dokumentacja historyczna*, mps, Kraków 1992.

⁴⁵ M. Bałaban, *Dzieje...*, s. 147, 238.

⁴⁶ Por. B. Krasnowolski, *Ulice i place...*

⁴⁷ Izaak Dawidowicz Wiedeńczyk był mężem córki Izaaka Jakubowicza Jekeslesa; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 159, 163, 219.

⁴⁸ Może tu chodzić np. o Lewka Possa (wymienionego wśród *boni viri*) lub o znanego kupca Lewka Kapsora; tamże, s. 248, 261.

⁴⁹ Posowie byli często wzmiankowani wśród bogatszych rodzin żydowskich; tamże, s. 261, 263, 283, 428.

⁵⁰ Może identyczny z Abrahamem synem Izraela Jezechiela Rappoport, autorem dzieła *Eiton Hacrachy*, wymienionym wśród starszych kahalnych w roku 1638; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 443.

⁵¹ Wymieniony w 1645 r. między 27 kupcami, którzy łożyli przed podskarbin przysięgę w sprawie ponoszenia opłat celnych za towary przywożone z zagranicy; tamże, s. 212.

⁵² W 1625 r. złotnik Dawid sprzedał swój drewniany dom Joachimowi Mojżeszowiczowi; tamże, t. 1.

⁵³ Syn fundatora bożnicy „Na Górcie” Mojżesza Jakubowicza Jekeslesa.

⁵⁴ Senior kahalny w latach 1622-1631; w 1642 r. wymieniony wśród kupców, którzy ustanowili swym plenipotentem Lewka Kapsora; tamże, s. 248, 259.

⁵⁵ Wybitny lekarz wykształcony w Padwie (określany jako *Samuel de sacerdotibus Patavianus medicinae doctor*), od pocz. XVII w. senior gminy kazimierskiej; zmarł w 1648 r.; tamże, s. 293.

⁵⁶ Zapewne chodzi tu o Dawida Teodora Kożuchowskiego (zmarłego w roku 1648), wybitnego talmudysty i kupca, który w testamencie spisany w roku 1647 kamieniec, w której sam mieszkał, zapisał swym synom Chaimowi, Majerowi i Salomonowi; tamże, s. 196.

⁵⁷ Syn Izaaka Jakubowicza Jেকেlesa, właściciel kilku domów na terenie żydowskiego Kazimierza oraz sklepu w kamienicy Myszkowskich przy Rynku 47 w Krakowie; tamże, s. 166 nn; identyfikacja kamienicy „Myszkowskiej”: W. Komorowski, [w:], *Encyklopedia Krakowa*, Kraków 2000, s. 366.

⁵⁸ Nazwa zapewne z końca XVI w., kiedy czynny był lekarz Łazarz, syn Samuela, lekarza królowej Bony; M. Bałaban, *Dzieje...*, s. 292.

⁵⁹ Może własność potomków Salomona Włochowicza; por. niżej.

⁶⁰ Czołowy przedstawiciel włoskiego rodu żydowskiego; „faktor Jego Królewskiej Mości” za Zygmunta III, Władysława IV i Jana Kazimierza; kupiec, bankier, od 1647 r. starszy gminy kazimierskiej; tamże, s. 221–222.

⁶¹ Wymieniany wśród starszych kahalnych w latach 1633–1636; tamże, s. 260.

⁶² Rodzina Littmanów przybyła z Moraw; w I poł. XVII w. jej czołowym przedstawicielem był bogaty kupiec, Littman Morawczyk; tamże, s. 216.

⁶³ Mógł to być Jeleń Doktorowicz (syn wspomnianego Samuela Doktora) lub Jeleń Bocian – syn Wolfa Bociana; tamże, s. 177, 294.

⁶⁴ Zamożna rodzina Kraśników przybyła z Czech; na terenie Kazimierza jest notowana od połowy XVI w.; tamże, s. 208.

⁶⁵ Podpisany między 24 kupcami żydowskimi, ustanawiającymi w 1642 r. swym plenipotentem Lewka Markowicza; tamże, s. 248.

⁶⁶ Jozua ben Józef był wybitną postacią w środowisku kazimierskiego Miasta Żydowskiego. Urodzony ok. 1590 r. w Wilnie, wykształcony w akademiach talmudycznych w Przemysłu, Lublinie i Lwowie, był rabinem zrazu w Przemysłu, Tykocinie, Grodnie i we Lwowie, wreszcie – w latach 1639–1640 – w Krakowie (obok Joela Sirkesa; zob. niżej). Był autorem dzieła *Magine Szlomo*. Zmarł w roku 1648; s. 271, 417.

⁶⁷ Zob. przypis 55.

⁶⁸ Wolf Bocian (zmarły w r. 1625) był najbogatszym w swoich czasach kupcem w Mieście Żydowskim; pozostawił liczną rodzinę.

⁶⁹ Janas Kraśnik, syn Salomona Izaaka, pochodził ze wspomnianej rodziny przybyłej z Czech. Był znanym kupcem, szwagrem Lewka (Judy Leiba) Bociana, syna Wolfa; M. Bałaban *Dzieje...*, t.1 s. 172, 183, 208.

⁷⁰ Tamże, s. 183.

⁷¹ Joel Sirkes zwany BaCh (skrót tytułu jego głównego dzieła *Bejt Chadasz* – „Nowy dom”) należał do najwybitniejszych postaci w kazimierskim Mieście Żydowskim. W latach 1618–1640 był rabinem krakowskim (wcześniej – rabinem w mniejszych gminach); tamże, s. 183, 420–421; *Duda, Krakowskie judaica*, s. 97.

⁷² Przyjęto, że domy Marka Benedykta [61], Jozua Messerina [62], Łazarza Rzeźnika [64] i Ferensa Smolera [65] znajdowały się na zapleczach, przy dzisiejszej ul. Kierków. Ich wymienienie w tym miejscu wynikałoby z obecności

„miedzucha” pomiędzy kamienicami Żmigrodzkiego [60] i Lewka Benkicza [63].

⁷³ Złotnik Janasz wymieniony został w 1643 r. wśród „14 mężów”; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 261.

⁷⁴ Dawid Zysseł wymieniony został w tymże organie władzy kahalnej w 1642 r.; tamże, s. 261.

⁷⁵ Zamożna rodzina kupiecka; zob. przypisy 56, 92.

⁷⁶ Syn Mojżesza Jakubowicza Jেকেlesa, był w r. 1623 opiekunem dzieci zmarłego Jakuba Morawczyka; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 175, 215.

⁷⁷ Tamże, s. 196.

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ Ród Świetlików należał w XVII w. do znakomitszych w Mieście Żydowskim; zamożnymi kupcami byli w I poł. stulecia Mojżesz i Lewek Świetlikowie; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 90, 123, 206–07.

⁸⁰ B. Krasnowolski, *Ulice i place...*, s.73.

⁸¹ Zob. przypis 72.

⁸² Jak wyżej.

⁸³ Jak wyżej.

⁸⁴ Jak wyżej.

⁸⁵ „Wałem” było zapewne ogrodzenie omentarza Remuh.

⁸⁶ Chodzi tu zapewne o drukarnię w kamienicy Nachuma Meisela (zmarłego w r. 1659), czynną od 1631 r.; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 430–432.

⁸⁷ Zapewne chodzi o Salomona Szymonowicza, wymienionego w 1643 r. w dokumencie dotyczącym opłat celnych od towarów sprowadzanych z zagranicy; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 212, przypis 1.

⁸⁸ Dawid (zmarły w r. 1655), syn aptekarza Mojżesza Kalahory, był aptekarzem i lekarzem w szpitalu żydowskim; tamże., s. 147. Aptekarzem był też zapewne Józef; tamże, s. 298.

⁸⁹ Kamienica Czesakowska znajdowała się w chrześcijańskiej części Kazimierza, we wschodniej części dzisiejszej posesji przy ul. Józefa 22; B. Krasnowolski, *Ulice i place...*, s. 71.

⁹⁰ Syn bogatego kupca, zmarłego w 1625 r. Wolfa Bociana, żonaty z Hindą, córką Józefa z Pragi; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 177, 183.

⁹¹ Tamże, s. 183.

⁹² Por. genealogia rodu Kożuchowskich: M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 190. Autor wymienia Izaaka; nie zna imienia jego ojca, nie wspomina o Samuele.

⁹³ Zapewne Salomon Szymonowicz; zob. przypis 87.

⁹⁴ Lewek Czapnik wymieniony jest w dokumencie z roku 1643, dotyczącym ceł za towary sprowadzane z zagranicy; M. Bałaban, *Dzieje...*, t. 1, s. 212, przypis 1.

⁹⁵ Syn Wolfa Bociana; tamże., s. 177.

⁹⁶ O rodzinie Littmanów, zob. przypis 62.

⁹⁷ M. Bałaban, *Dzieje...*, s. 184.

⁹⁸ Tamże, s. 207.

⁹⁹ Syn Izaaka Nachmanowicza, seniora żydowskiego we Lwowie; tamże s. 162.

¹⁰⁰ Joachim złotnik wzmiankowany był w r. 1619; tamże, s. 326.

¹⁰¹ Tamże, s. 215.

¹⁰² Tamże, s. 173.